

ERRATA K BAKALÁŘSKÉ PRÁCI ORÁLNÍ KOMPONENTY V ČESKÉM ZNAKOVÉM JAZYCE

MAREŠ, J. *Orální komponenty v českém znakovém jazyce*. [Bakalářská práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2011.

s. 17, 19, 23, 24, 26, 29, 33, 35: nejasné pojmenování skupiny orálních komponentů

- „...prostředek specifikace dalšího významu“

- oprava: ...dodatečná součást znaku

s. 23: chybné odkazy na obrázky

- „(viz např. „nesouhlasný/odmítavý výraz“ spojený s pokýváním hlavou – obr. 26). ... U vybraného příkladu (viz obr. 26) ... který je stejný jako orální komponent ve znaku NEZÁJEM obsahujícím i manuální složku (viz obr. 27).“

- oprava: 26 nahrazeno 28, 27 nahrazeno 29

s. 24: osamocené řádky na konci strany

- „V českém znakovém jazyce nacházíme...“

- oprava: přesunuto na s. 25

s. 35, 58: chyby v interpunkci a formulaci

- „Existují totiž orální komponenty, ve kterých je v průběhu jejich artikulace možné zachytit změnu uspořádání úst a tím rozeznat jejich sekvenční dílčí složky“ ... „Domnívám se, že by se mohlo jednat o další projev zrcadlení manuální složky znaku (viz 3.2.3 Zrcadlení manuální složky znaku), kdy by v případě jednoručních znaků, nebo znaků, v nichž jedna ruka je tzv. pasivní (je místem artikulace) mohla být nafouknuta i pouze jedna tvář; ta která je na stejné straně jako ruka aktivní.“ ... „symbol „)“ pro pravou, a „(“ pro levou stranu), a dále takové, jejichž význam v zápise by byl odvozen od jejich významu „obecného“ (např. symbol „+“ pro větší míru protažení rtů dopředu nebo větší míru nafouknutí tváří, a symbol „-“ pro vtažení rtů nebo tváří dovnitř úst).“ ... „Zda je větší/menší míra přisuzována protažení rtů nebo nafouknutí tváří by bylo dáno hláskou, s níž je symbol „+“/„-“ užit (viz níže).“

- oprava: interpunkce změněna, ...symbol „)“ a „(“ ...

s. 70: uveden necitovaný zdroj

- „MACUROVÁ, A. *Kontinuum znakového jazyka – znakový jazyk v kontaktu s jazyky mluvenými*. [Seminář]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 4. 10. 2008.“

- oprava: odstraněno

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Čeština v komunikaci neslyšících

Bakalářská práce

Jindřich Mareš

ORÁLNÍ KOMPONENTY V ČESKÉM ZNAKOVÉM JAZYCE

Oral components in the Czech Sign Language

PODĚKOVÁNÍ

V první řadě bych zde rád velmi poděkoval **prof. PhDr. Aleně Macurové, CSc.**, která mě přivedla k zájmu o problematiku orálních komponentů a jako vedoucí mé práce mi byla odbornou i lidskou oporou. Za odborné rady a připomínky děkuji také **Mgr. Radce Novákové**, jejíž ochota konzultovat se mnou podobu, významy i způsoby užití orálních komponentů v českém znakovém jazyce mi pomohla výskyt jednotlivých orálních komponentů v analyzovaném materiálu vhodně interpretovat.

Za další konzultace a cenné rady potřebné ke správné interpretaci zaznamenaných orálních komponentů děkuji také několika svým neslyšícím přátelům a kolegům. Jmenovitě pak děkuji **Mgr. Petru Vysučkovi**, jenž mi k ilustraci excerpovaných orálních komponentů poskytl obrazový materiál ze své diplomové práce. Poděkování patří i dalším přátelům a kolegům, ať slyšícím nebo neslyšícím, kteří mě mnohdy inspirovali k novým možným pohledům na zkoumanou problematiku a poskytovali mi všestrannou podporu. Za všestrannou a vytrvalou podporu pak děkuji zvláště své manželce **Bc. Pavlíně Marešové**.

Na závěr patří mé poděkování také oboru Čeština v komunikaci neslyšících na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a České komoře tlumočnicků znakového jazyka, o. s. za poskytnutí videomateriálu k analýze.

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu. Souhlasím s půjčováním této práce ke studijním účelům.

V Praze dne _____

Podpis _____

ABSTRAKT

Bakalářská práce se zabývá orálními komponenty v českém znakovém jazyce, které jsou definovány jako všechny pohyby/pozice úst užívané v českém znakovém jazyce nemotivované mluvenou češtinou. V úvodních kapitolách práce se autor věnuje vymezení orálních komponentů vůči jiným prostředkům českého znakového jazyka, které s nimi sdílí stejné místo artikulace – zvláště pak vůči tzv. mluvním komponentům. V dalších kapitolách se autor zaměřuje na formální a významovou charakteristiku sledovaných prostředků, jejich diferenciaci a procesy, které se mohou podílet na jejich formování. Následuje diskuze o roli a jazykovém statusu orálních komponentů českého znakového jazyka, návrh na zápis těchto prostředků a jejich výběrový přehled. Cílem práce je učinit první hlubší vhled do problematiky orálních komponentů českého znakového jazyka a v opoře o zahraniční i domácí odbornou literaturu poskytnout východiska pro jejich budoucí výzkum.

ABSTRACT

The present bachelor's thesis analyzes oral components (also referred to as mouth gestures) in the Czech sign language. These are defined as all movements of mouth used in Czech sign language that do not have source in Czech spoken language. At the beginning of this thesis, the author puts his attention on definitions of oral components in comparison with other means of Czech sign language, which with they share the same place of articulation – especially in regards to so-called mouthings. In next chapters, the author concentrates on formal and semantic characteristics of observed means, their differentiation and processes, which can have effect on their forming. That is followed by discussion about the role and status of language oral components in Czech sign language, proposal for record of these means and their selective overview. The purpose of this thesis is to make first insight into the issues of oral components in Czech sign language, supported by foreign and Czech professional literature and provide basis for future research.

Klíčová slova: orální komponenty, mluvní komponenty, pohyby/pozice úst, nemanuální nosiče významu, český znakový jazyk

Keywords: oral components/mouth gestures, mouthings, mouth movements/mouth patterns, nonmanual features, Czech sign language

OBSAH

1. Úvod.....	6
2. Vymezení orálních komponentů.....	7
2.1 Orální komponenty a nemanuální nosiče významu	9
2.2 Orální a mluvní komponent jako součást znaku	11
3. Funkce a forma orálních komponentů.....	18
3.1 Význam a funkce orálních komponentů.....	18
3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku.....	19
3.1.2 Orální komponent jako dodatečná součást znaku	24
3.1.3 Orální komponent jako neverbální prostředek.....	26
3.2 Procesy uplatňované při formování orálních komponentů.....	28
3.2.1 Ustalování neverbálních pohybů a pozic úst.....	29
3.2.2 Znázorňování charakteru označované skutečnosti.....	30
3.2.3 Zrcadlení manuální složky znaku	31
3.3 Status orálních komponentů v jazykovém systému českého znakového jazyka	33
3.3.1 Jazyková platnost orálních komponentů.....	34
3.3.2 Členění orálního komponentu na menší jednotky	35
4. Zápis orálních komponentů.....	40
4.1 Přehled notačních systémů pro zápis orálních komponentů.....	44
4.2 Přehled prostředků notačního systému.....	53
4.3 Notační systém pro orální komponenty českého znakového jazyka	55
5. Přehled orálních komponentů v českém znakovém jazyce	60
6. Závěr.....	67
Seznam použité literatury a odborných pramenů.....	68
Seznam a zdroje použitých obrazových materiálů.....	74
Přílohy.....	82

1. Úvod

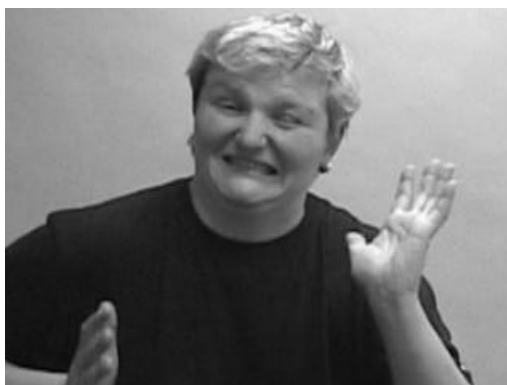
Tato práce se věnuje specifickým pohybům a pozicím úst, které jsou součástí projevu v českém znakovém jazyce. Středem zájmu, jak vyplývá z názvu práce, zde budou tzv. orální komponenty, tedy takové pohyby a pozice úst, jejichž podoba se často značně liší od pohybů a pozic úst, které vznikají při artikulaci mluvené češtiny.

V opoře o poznatky zahraniční lingvistiky znakových jazyků, která již řadu prací na téma orálních komponentů přinesla, i lingvistiky českého znakového jazyka, kde se na podrobnější práce zaměřené na pohyby úst teprve čeká, se pokusím podat přehled různých pojetí orálních komponentů včetně jejich postavení v jazykovém systému. Pozornost bude věnována také vymezení orálních komponentů vůči dalším aktivitám obličeje (zvláště pak vůči jiným typům pohybů úst) a popisu orálních komponentů českého znakového jazyka jak po stránce formální, tak po stránce významové. Úkolem této práce je dále shromáždit materiál českého znakového jazyka, excerpovat z něj orální komponenty a navrhnout jejich notaci s ohledem na již existující notační systém pro manuální složku (pohyby a pozice rukou) českého znakového jazyka. Pro účely excerpce orálních komponentů byl využit především videomateriál vytvořený v rámci oboru Čeština v komunikaci neslyšících na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Další zdroje materiálů jsou uvedeny v poslední části práce, kde bude stejně jako na příloženém CD prezentován přehled excerpovaných orálních komponentů.

Jelikož je tato práce prvním pokusem učinit hlubší vhled do problematiky orálních komponentů v českém znakovém jazyce, není jejím cílem dané téma podat vyčerpávajícím způsobem, ale spíše nastínit oblasti, kterým by se mohl věnovat další výzkum.

2. VYMEZENÍ ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ

Pojem *orální komponenty* v české lingvistice jako první zmiňuje Macurová (1994, s. 124) a popisuje je jako „*pohyby rtů a/nebo úst, které nejsou odvozeny z mluveného jazyka*“. Odkazuje při tom na holandskou práci (Schermer, 1990), kde je užíváno ekvivalentního termínu *oral components*. Motejzíková (2003, s. 220) pak orální komponent více specifikuje (s ohledem na jeho formu) jako: „*obraz, který ústa vytvářejí v průběhu produkce znaku,¹ např. široce otevřená ústa ve tvaru hlásky „o“; pevně zavřená ústa; koutky úst staženy dolů; vypláznutý jazyk; vibrující rty; rty se krátce otevřou a pevně zavřou; vyceněné zuby aj.*“ (viz např. obr. 1, 2).

Obr. 1 Vyceněné zuby – BĚŽET RYCHLE^{2, 3}

Obr. 2 Vypláznutý jazyk – LEŽET

V prosinci roku 1998 se v Holandsku na Leidenské univerzitě konala konference zaměřená mimo jiné na užití úst v evropských znakových jazycích (viz Boyes Braem; Sutton-Spence, 2001). Zde se v rámci prezentovaných studií vyskytlo několik dalších termínů obsahem ekvivalentních k termínu *orální komponenty/oral components* – *oral adverbials, mouth arrangements* a *mouth gestures*.⁴ Účastníci konference se po diskuzi shodli na společném užívání termínu *mouth gestures*⁵ (viz Boyes Braem; Sutton-Spence, 2001, s. 3) a toho je také užíváno i v pozdějších pracích (srov. Bickford; Fraychineaud,

¹ Jako *znak* v této bakalářské práci bude (pokud není uvedeno jinak) označována lexikální jednotka českého (nebo jiného národního) znakového jazyka, která se vždy skládá jak ze složky manuální (pohybů a pozic rukou), tak ze složky nemanuální (především příslušné pozice/příslušného pohybu úst); více viz 2.1 Orální komponenty a nemanuální nosiče významu.

² Velkými písmeny je v této práci zapisován významem nejbližší ekvivalent znaku.

³ Zdroje použitých obrazových materiálů budou uvedeny za seznamem použité literatury (viz část Seznam a zdroje použitých obrazových materiálů).

⁴ Sandler (2003) však termín *mouth gestures* pojímá úžeji – označuje jím jen takové pohyby a pozice úst, které jsou skutečnými *gesty*, nikoli jazykovými prostředky (viz Bickford; Fraychineaud, 2008, s. 32–33, a dále v této bakalářské práci 3.1.3 Orální komponent jako neverbální prostředek).

⁵ Pokud chtějí autoři jednotlivých studií poukázat na konkrétní funkci orálních komponentů, popř. označují nějaký určitý typ orálního komponentu, používají i jiné termíny např. *mouth adverbial* (srov. Wilbur, 2009, s. 248) nebo *mouth morphemes* (srov. Bickford; Fraychineaud, 2008, s. 32).

2008, s. 32–33, Wilcox; Rossini; Antinoro Pizzuto, 2010, s. 336, 338 aj.). Nejednotnost terminologie je podle mého názoru přirozenou součástí vývoje pojmenování jevů v nové oblasti výzkumu, stejně jako následná snaha o terminologické sjednocení.

Nevíme, z jakého důvodu nebyl v Leidenu vybrán jako vyhovující termín *oral components*, nicméně možné problémy, se kterými je spojeno užití českého termínu *orální komponenty* (viz dále), se pravděpodobně objevovaly i v rámci diskuzí na této konferenci. Domnívám se například, že označení *orální* sice odkazuje k ústům, ale již dostatečně neakcentuje nezávislost orálních komponentů na mluveném jazyce, jež je pro jejich vymezení zásadní, zvláště pak v souvislosti se snahou odlišit od sebe ty pohyby a pozice úst, které jsou z mluveného jazyka odvozené, a ty pohyby a pozice úst, které z mluveného jazyka odvozeny nejsou (viz dále). Označení *komponent* poukazuje na příslušnost k nějakému většímu (komplexnějšímu) celku. Není ale zcela jasné, co tímto větším celkem má být a zda jsou pohyby/pozice úst neodvozené z mluveného jazyka skutečně vždy inherentní součástí takového celku, nebo zda mohou fungovat i jako samostatný nositel významu (viz 3 Funkce a forma orálních komponentů). Termín *orální komponenty* tak může být poněkud zavádějící nebo nejasný, ale jelikož je v českých pracích (srov. Macurová, 1994, Macurová, 2001, Motejzíková, 2003, Vysuček; Motejzíková, 2003, Motejzíková, 2007, Vysuček, 2009, Macurová; Nováková, ve výrobě, a další) již zaveden a zároveň není v češtině k dispozici žádný jiný vhodnější termín, bude používán i v této bakalářské práci, a to pro **všechny pohyby/pozice úst, které nejsou odvozeny z mluveného jazyka a podílejí se na stavbě projevu v českém znakovém jazyce** (případně znakovém jazyce jiného státu/společnosti).

Vedle pohybů/pozic úst, které nejsou odvozeny z mluveného jazyka – orálních komponentů, se tradičně (srov. např. Schermer, 1990, s. 99, Macurová, 2001, s. 95, Sutton-Spence; Day, 2001, s. 69) vymezují pohyby úst, které svou formou (podobou) na mluvený jazyk odkazují – jsou artikulovaným slovem z mluveného jazyka nebo artikulací jeho částí. Macurová (2001, s. 95) takové pohyby úst nazývá *mluvené komponenty*. Při označení se pravděpodobně opírá o anglické pojmenování *spoken components* od Schermerové (1990), na kterou ve své práci odkazuje. Motejzíková (2007, s. 14) používá označení *mluvní obraz* s odkazem na přednášku Bakerové (2004), která proběhla na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Termín *mluvní obrazy* by mohl vycházet z anglického *word pictures*, které se pro označení pohybů úst odvozených z mluveného jazyka v zahraničních studiích také vyskytuje (viz Boyes

Braem; Sutton-Spence, 2001, s. 2).⁶ V této bakalářské práci však bude užíván termín *mluvní komponenty*, který najdeme i v posledních pracích zmiňujících tento typ prostředků českého znakového jazyka (srov. Vysuček, 2009, s. 19, nebo Macurová; Nováková, ve výrobě, více viz 2.2 Orální a mluvní komponent jako součást znaku).

Jako zastřešující pojem pro mluvní a orální komponenty bývá v popisech českého znakového jazyka užíván termín *pohyby úst* (viz Macurová, 1996, s. 8, Macurová; Nováková, ve výrobě, a dále srov. *mouth movements* – Schermer, 1990, s. 17). V této bakalářské práci však bude užíváno spojení *pohyby/pozice úst*, které bude zahrnovat jakékoli pohyby a pozice úst, jež jsou součástí projevu v českém znakovém jazyce. Toto spojení bylo vybráno pro jeho větší obecnost – můžeme pod něj zahrnout jak orální/mluvní komponenty tvořené pohybem úst, tak i ty, které jsou tvořeny statickou pozicí úst.⁷ V zahraniční literatuře je dále užíváno například termínů *mouth patterns* (*ústní vzorce* – Boyes Braem; Sutton-Spence, 2001, s. 2) nebo *mouth actions* (*činnosti úst* – Woll, 2001, s. 88).

2.1 ORÁLNÍ KOMPONENTY A NEMANUÁLNÍ NOSIČE VÝZNAMU

Při produkci sdělení v českém znakovém jazyce nejsou zdaleka využívány jen ruce. Významy zde vyjadřujeme dvěma typy nosičů, které se vždy používají simultánně.⁸ Tvary a pohyby rukou řadíme k tzv. nosičům manuálním. Vedle nich však ještě užíváme tzv. nosiče nemanuální, mezi které patří mimika, pohyby a pozice úst, pohyby a pozice hlavy a pohyby a pozice horní části trupu (viz Macurová, 2001, s. 94, Vysuček; Motejzíkova, 2003, s. 8).

Zatímco v češtině a v dalších mluvených jazycích jsou pozice a pohyby těla, hlavy a mimika spojeny výhradně s neverbální složkou komunikace (srov. např. *gestikulace* – ESČ, s. 152, nebo *mimika* – ESČ, s. 263), v českém znakovém jazyce a dalších znakových jazycích (srov. např. Macurová, 1994, s. 124, nebo Kyle; Woll, 1985, s. 155–161) jsou nemanuální nosiče využívány i jinak – gramaticky. Zmiňován je například jejich podíl na vyjadřování záporu (nejčastěji kroucením hlavy ze strany na stranu, které simultánně

⁶ Boyes Braem a Sutton-Spence (2001, s. 2) zmiňují celkem tři termíny, které byly na konferenci v Leidenu užívány pro označení pohybů/pozic úst odvozených z mluveného jazyka – *spoken components*, *word pictures* a *mouthings*. Pro terminologické sjednocení byl ke společnému užívání vybrán termín *mouthings*.

⁷ V této bakalářské práci může být také užito samostatně *pohyb úst* (v případech, kdy označujeme jen orální/mluvní komponenty, které pohyb zahrnují), popř. samostatně *pozice úst* (v případech, kdy označujeme jen orální/mluvní komponenty, které pohyb nezahrnují).

⁸ Simultánnost (souběžnost) užití jazykových jednotek hraje ve znakových jazycích důležitou roli. To to téma u nás jako první zevrubně zpracovala Motejzíkova (2007).

doprovází manuální část znaku/sdělení, k němuž se zápor váže, viz Motejzíkova, 2007, s. 18–19), vedlejší věty podmínkové (zdvížením obočí, pohybem těla dopředu a hlavou nakloněnou lehce na stranu, viz tamtéž), vedlejší věty vztahné (pokrčením obočí, viz Macurová, 2001; Nováková, ústní sdělení) aj.

Macurová (2001, s. 96) dále uvádí možnost užití nemanuálních nosičů k rozlišování komunikačních funkcí výpovědi (rozliší oznámení, otázku, rozkaz pohybem obočí, náklonem hlavy, svráštěním čela, viz Motejzíkova, 2007, s. 15, 20) nebo například k ustavování tématu (signalizaci již řečené nebo jinak známé informace ve výpovědi pokrčením obočí, přivřením očí, viz Motejzíkova, 2007, s. 22). Proto mohou být nemanuální nosiče (Macurová, 2001, s. 96) považovány i za prostředky plnicí pragmatické funkce (srov. např. změnu intonace, přízvuku, důrazu aj. v češtině ve větě oznamovací, tázací, rozkazovací).⁹

Wilburová (2000, s. 197–198) rozděluje v americkém znakovém jazyce nemanuální nosiče obličeje do dvou oblastí: 1. oblast dolní části obličeje (*lower face possibilities*) a 2. oblast horní části obličeje (*upper face possibilities*). Do oblasti dolní části obličeje spadají rty, jazyk, zuby a tváře, které Wilburová (tamtéž) spojuje s vyjadřováním adjektivních a adverbálních informací.¹⁰ I v českém znakovém jazyce se orální komponenty (prostředky realizované právě v oblasti dolní části obličeje) pojí s řadou specifických funkcí (viz 3 Funkce a forma orálních komponentů), včetně schopnosti vyjadřovat adjektivní a adverbální významy, a na rozdíl od oblasti horní části obličeje jsou spojeny s konkrétním znakem, nikoli s delším úsekem výpovědi.

Domnívám se proto, že rozlišování mezi oblastí dolní části obličeje (orálními komponenty) a horní části obličeje je relevantní i v českém znakovém jazyce. Orální komponenty by zde mohly mít užší rozsah užití – spojený především s rovinou lexikální (a případně rovinou morfologickou či fonologickou),¹¹ oproti prostředkům horní části obličeje, které mohou plnit i syntaktické funkce a v opoře o širší pragmatický rámec situace se podílet na výstavbě textu. Vzhledem k tomu, že se ale v jeden okamžik mnohdy využívá simultánně hned několika nemanuálních nosičů najednou bez ohledu na jejich umístění v horní nebo dolní oblasti obličeje a že se některé nemanuální nosiče nacházejí navzájem v těsné blízkosti, nebude podle mého názoru vždy jednoduché rozlišit, co je při užití pohybů a pozic úst součástí orálního komponentu a co patří

⁹ K tomu srov. Engberg-Pedersen, 1990 a Dachkovsky; Sandler, 2009.

¹⁰ K tomu srov. Motejzíkova, 2007, s. 11.

¹¹ Viz 3.3 Status orálních komponentů v jazykovém systému českého znakového jazyka.

kostatním nemanuálním nosičům. Nemůžeme tedy spolehlivě určit, zda je daný pohyb/daná pozice úst skutečně ustáleným orálním komponentem, nebo zda je spíše součástí celkového výrazu obličeje, který je dán pragmaticky (je například vyvolán postojem a emocemi mluvčího).¹²

2.2 ORÁLNÍ A MLUVNÍ KOMPONENT JAKO SOUČÁST ZNAKU

Existence mluvních komponentů, jejichž užití může být i obligatorní (viz Macurová; Nováková, ve výrobě), poukazuje na možnou příslušnost tohoto typu pohybů a pozic úst k prostředkům, na kterých se projevuje vliv kontaktu češtiny (většinového jazyka) a českého znakového jazyka (menšinového jazyka). V počátcích lingvistiky znakových jazyků byly dokonce pohyby a pozice úst spojovány pouze s mluveným jazykem: „*Specifické postavení mezi nemanuálními nosiči zaujímají pohyby úst. Ty patří mezi nejméně popsané složky znakových jazyků. Zřejmě i proto, že často bývaly považovány za prvky expandující z jazyka mluveného, které v "pravém" znakovém jazyce nemají své místo (takové soudy převládaly především v prvním období popisu znakových jazyků, v období jejich "emancipace"). Poté, co znakové jazyky byly jako jazyky akceptovány (přinejmenším lingvistikou), se o pohybech úst začíná uvažovat intenzivněji. Rozumné je zřejmě rozlišovat (srov. Schermer, 1990) tzv. mluvené komponenty (tj. pohyby úst odvozené z příslušného mluveného jazyka) a tzv. komponenty orální (pohyby úst z mluveného jazyka neodvozené).*“ (Macurová, 2001, s. 97).

Dnes již existuje řada prací, které se pohyby a pozicemi úst zabývají (srov. Schermer, 1990, Byes-Braem; Sutton-Spence, 2001, Crasborn et al., 2008, Bickford; Fraychineaud, 2008, Wilcox; Rossini; Antinoro Pizzuto, 2010 aj.). Otázka rozlišování mluvních a orálních komponentů je však stále aktuální. Hranice mezi nimi totiž nemusí být vždy zcela jasná. Není v možnostech této bakalářské práce věnovat se podrobněji mluvním komponentům, můžeme zde ale uvést případy jejich možného užití, abychom lépe pochopili vztah s komponenty orálními a nastílnili případné problémy, na které ve snaze o jejich vzájemné vymezení můžeme narazit.

Uvádí se (srov. např. Sutton-Spence; Day, 2001, s. 70), že vyšší výskyt mluvních komponentů bývá patrný spíše v oficiálních projevech než v projevech neoficiálních a dále spíše u neslyšících¹³ uživatelů, kteří pocházejí ze slyšících rodin, kde se znakový jazyk

¹² Rozlišení mezi verbálním a neverbálním užitím úst více komplikuje také skutečnost, že i ustálené orální komponenty se často podílejí na vyjadřování emocí nebo postoje mluvčího (viz 3 Funkce a forma orálních komponentů).

¹³ Termínem *neslyšící* bude v této práci (pokud nebude uvedeno jinak) označován člověk, který není ani s použitím jakýchkoli kompenzačních pomůcek schopen vnímat mluvenou řeč sluchem a rozumět jí. Zároveň zde bude *neslyšící* (pokud není uvedeno jinak) považován za uživatele českého znakového jazyka.

nepoužíval, než u neslyšících uživatelů z neslyšících znakových rodin. Uvedené srovnání výskytu mluvních komponentů podle Sutton-Spence a Day (tamtéž) potvrzuje pro český znakový jazyk také Nováková (ústní sdělení), která častější užívání mluvních komponentů v oficiálních situacích zdůvodňuje tím, že národní znakový jazyk mívá ve společnosti nižší prestiž než národní mluvený jazyk. Zejména u starších neslyšících,¹⁴ vychovávaných a vzdělávaných v době, kdy se o českém znakovém jazyce jako o jazyce ani neuvažovalo, docházelo často k vědomé nebo i nevědomé snaze přiblížit se svým projevem „lepšímu“ českému jazyku.

Snaha přiblížit se „lepší“ češtině může být také důvodem častějšího užívání mluvních komponentů neslyšícími lidmi ze slyšících neznakových rodin. U nich ale může být častější užívání mluvních komponentů chápáno také jako známka nízké kompetence v českém znakovém jazyce. Tyto nízké kompetence lze předpokládat, vezmeme-li v úvahu, že jako děti z neznakových rodin se s tímto jazykem setkají často nejdříve ve škole (navštěvují-li školu pro sluchově postižené) u neslyšících spolužáků z rodin, kde byl český znakový jazyk používán, a u některých zaměstnanců školy. Ani ve škole ale nemusí mít zajištěný jednotný vzor pro nabytí kompetencí v českém znakovém jazyce. Mnozí učitelé totiž používají takové formy „znakování“, které jsou někde na pomezí mezi češtinou a českým znakovým jazykem – od různě výrazné redukce gramatických prvků českého znakového jazyka (mimiky, využití gramatického prostoru aj.) – a samozřejmě i češtiny – až po mluvení doprovázené znaky (srov. Komorná, 2008, s. 21, 53–55).

V uvedených případech použití bychom tedy mluvní komponenty nepovažovali za prostředky českého znakového jazyka. Takové užití mluvních komponentů nasvědčuje spíše tzv. míšení kódů/jazyků.¹⁵ Tento proces popisují i Macurová, Homoláčová a Ptáček (1997, s. 4): *„Čeština totiž – jako prestižní, většinový jazyk s vyšším statutem – ovlivňuje, resp. může ovlivňovat povahu znakování, různými způsoby se do něj kopíruje, promítá: Znakosled je kopií českého slovosledu, čeština bývá spolu se znakováním zároveň „vyslovována“, a tím se blokuje možnost užívat nemanuální, mimické komponenty českého znakového jazyka.“*

¹⁴ Častější výskyt mluvních komponentů u starší generace neslyšících zmiňuje také Rainò (2001).

¹⁵ Situace, kdy na základě jazykového kontaktu (např. při soužití dvou jazykových skupin – v našem případě neslyšící menšiny užívající český znakový jazyk a slyšící většiny užívající český jazyk) dochází ke vzniku komunikačních systémů obsahujících prvky obou původních jazyků – tj. kontaktních variet (viz *míšení jazyků* – ESČ, s. 264, *pidžin* – ESČ, s. 315, *etnolekt* – ESČ, s. 128).

Mezi zmíněné příklady předpokládaného míšení jazyků můžeme jistě zařadit také znakový projev směřovaný k adresátům, u kterých se očekává nižší znalost znakového jazyka. Přizpůsobení projevu komunikačnímu partnerovi s nižší znalostí užívaného jazyka je časté v tzv. interkulturní komunikaci – zde mezi slyšícími a neslyšícími lidmi (k tomu srov. Motejzíkova, 2003, s. 223, Macurová, 2008, s. 12).

Setkáváme se ale ještě s dalšími případy užití mluvních komponentů, které můžeme zachytit i v projevech neslyšících rodilých uživatelů při běžné komunikaci mezi sebou – tj. při intrakulturní komunikaci bez příznaku oficiálnosti. Existenci takových mluvních komponentů potvrzuje Nováková (ústní sdělení) a uvádí příklady znaků obecných pojmenování např. z oblasti názvů zvířat (znaky KOČKA, PES, LEV aj.) nebo z oblasti příbuzenských vztahů (znaky MÁMA, TÁTA, BRATR aj.).

Mluvní komponenty bývají v tomto případě chápány jako výpůjčky (*výpůjčka* viz ESČ, s. 542) z příslušného mluveného jazyka (srov. Woll, 2001, s. 87–88). Stejně jako u výpůjček z cizích mluvených jazyků můžeme sledovat, jakým způsobem se přizpůsobují češtině (srov. angl. orig. *fine* [*fain*] s čes. *fajn*, *fajnový*, *fajnově*), můžeme ve znakových jazycích sledovat přizpůsobování a případně i pozvolnou proměnu mluvních komponentů. Schermerová (1990, s. 100) uvádí, že mluvní komponenty bývají artikulovány v neutrální formě, tj. v jednotném čísle bez skloňování nebo časování. Také Nováková (ústní sdělení) potvrzuje, že v mluvním komponentu se neprojeví změny českého ekvivalentu v pádu, čase, čísle apod.¹⁶ Naopak se ale projeví změny dané artikulací manuální části znaku. Zmiňováno (srov. Rainò, 2001, s. 42–43 aj.) je například prodloužení mluvního komponentu v případě prodloužení doby artikulace znaku nebo opakování mluvního komponentu při opakování znaku (u vyjádření množného čísla). Mluvní komponent se tedy stává pevnou součástí znaku a podléhá tak spíše potřebám jeho artikulace než případným změnám tvarů ekvivalentu v příslušném mluveném jazyce.

Zaznamenat ale můžeme mnohem výraznější odchylky mluvního komponentu od ekvivalentního slova. Autoři výzkumů pohybů/pozic úst ve znakových jazycích (např. Bergman; Wallin, 2001, Rainò, 2001 nebo Schermer, 1990) se shodují na tom, že mluvní komponent bývá často redukován v počtu artikulovaných hlásek původního slova z mluveného jazyka, a uvádějí zejména redukcí na první viditelnou slabiku – z celého původního slova pak mluvní komponent tvoří jen tato slabika (srov. např. Rainò, 2001,

¹⁶ Ve větě v českém znakovém jazyce, která by v překladu do češtiny znamenala „Na nákup jdu s mámou.“, bude u znaku MÁMA mluvní komponent „MÁMA“ nikoli „MÁMOU“.

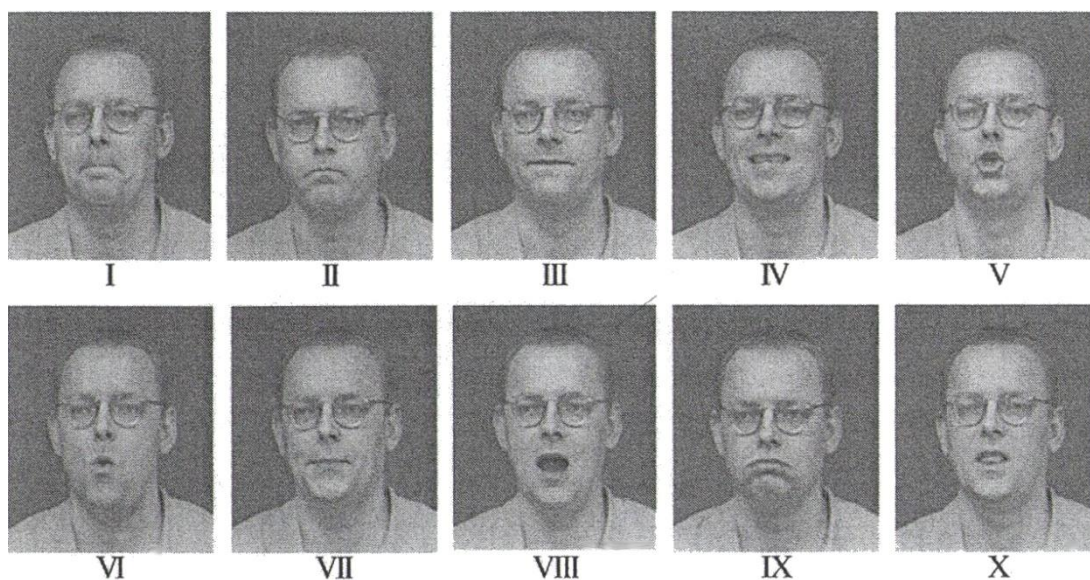
s. 42). Bergmanová a Wallin (2001, s. 62) však poukazují také na znaky, kde je užit mluvní komponent s jinou než první viditelnou slabikou (odpovídající druhé nebo i třetí slabice) původního slova, pokud je tato další slabika nejvýraznější/nejzřetelnější z celého slova. Obdobně podobu mluvních komponentů ve své seminární práci popisuje Říhová (2007). V této vůbec první české práci zaměřené na mluvní komponenty Říhová uvádí příklad znaku SLYŠÍCÍ (rozuměj slyšící osoba), u kterého je artikulována pouze hláska “Š” (viz obr. 4). Jak vidíme na obrázku, toto “Š” je navíc v mluvním komponentu artikulováno výrazněji (rty jsou více protažené) než při artikulaci “š” v ekvivalentním českém slově „slyšící“.

Jak je již naznačeno výše, domnívám se, že tyto proměny mluvních komponentů jsou přirozenými procesy při začleňování/přizpůsobování možných výpůjček z češtiny do českého znakového jazyka. Pozici úst užitou ve znaku SLYŠÍCÍ tak například najdeme i ve znaku s významem „poskytnout/udělat něco kvůli“ (viz obr. 5) nebo ve znaku s významem „nezasahovat do činnosti někoho jiného/nerušit“ (viz obr. 6), kde spojitost s ekvivalentem v mluvené češtině není zřejmá. Mluvní komponenty by se tedy mohly přizpůsobovat právě těm pohybům/pozicím úst, které již jsou přirozenou součástí českého znakového jazyka – orálním komponentům (resp. jejich struktuře, viz dále).

Bergmanová a Wallin (2001, s. 61–63) takové změny mluvních komponentů ve švédském znakovém jazyce detailně popisují ve své hypotéze *Adaptation to native pattern hypothesis*. Základem této hypotézy je myšlenka, že pohyby a pozice úst vypůjčené z mluvené švédštiny se mění tak, aby jejich forma odpovídala formě přirozených pohybů/pozic úst vycházejících ze švédského znakového jazyka. K této proměně dochází redukcí počtu hlásek/slabik původního švédského slova jen na ty hlásky/slabiky, které jsou stejné (popř. podobné) jako některý z 10 segmentů (viz obr. 3),¹⁷ kterými jsou tvořeny orální komponenty¹⁸ švédského znakového jazyka. Výsledné (již adaptované) pohyby/pozice úst jsou pak složeny z jednoho až (maximálně) tří segmentů.

¹⁷ Identifikováno bylo sedm segmentů s otevřenými ústy a tři segmenty se zavřenými ústy (více o těchto segmentech viz 3.3.2 Členění orálního komponentu na menší jednotky).

¹⁸ Ve výzkumu byly zahrnuty jen ty orální komponenty, které byly inherentní součástí znaku, nikoli ty, které se do znaku mohou včlenit dodatečně a přiřadit mu další význam (srov. 3.1 Význam a funkce orálních komponentů).

Obr. 3 Segmenty orálních komponentů švédského znakového jazyka

V českém znakovém jazyce dosud nebyl podobný rejstřík segmentů stanoven a ani nebyla formulována pravidla pro „stavbu“ pohybů/pozic úst (např. omezení počtu segmentů v jednom pohybu/jedné pozici úst). Nicméně se můžeme na základě uvedených příkladů (viz obr. 4, 5, 6) domnívat, že princip hypotézy (Bergman; Wallin, 2001) je využíván i v českém znakovém jazyce. Jako další doklady tohoto tvrzení je možné uvést příklady znaků z českého znakového jazyka, kde je pozice úst se zřejmou motivací českým slovem odlišná od daného českého slova, ale zároveň shodná s pozicí úst užitou v jiném znaku, u které motivace mluvenou češtinou zřejmá není (považujeme ji tedy za orální komponent; jeho segmentům, v tomto případě jedinému segmentu, se mohl mluvní komponent svojí podobou přizpůsobit).

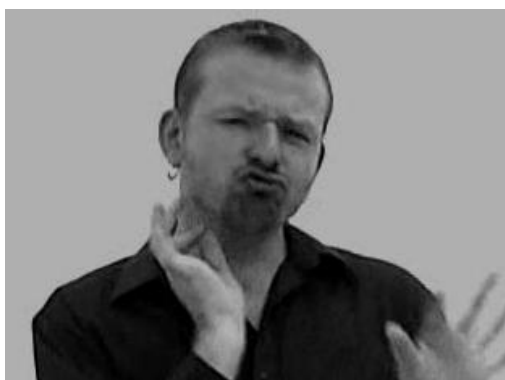
Ve znaku ČERVENÁ (viz obr. 7) je například použita pozice úst, která sice připomíná hlásku „č“, ale zároveň se shoduje s pozicí úst ve výše zmíněném znaku SLYŠÍCÍ (viz obr. 4) a ve znacích bez zřejmé motivace mluvenou češtinou (viz obr. 5, 6). Pozice úst ve znaku CO (viz obr. 8), kde je možná motivace hláskou „c“, je stejná jako pozice úst ve znaku ZELENÁ (viz obr. 9) nebo ve znaku BĚŽET RYCHLE (viz obr. 1). Pozice úst ve znaku VELKÝ (viz obr. 10) je shodná s pozicí úst ve znaku v obecném významu „zakrýt/zamaskovat následky nějaké nehody“ (viz obr. 11).

Obr. 4 SLYŠÍCÍ

Obr. 5 POSKYTNOUT/UDĚLAT NĚCO KVŮLI

Obr. 6 Znak s významem „nezasahovat do činnosti někoho jiného/nerušit“

Obr. 7 ČERVENÁ

Obr. 8 CO

Obr. 9 ZELENÁ

Obr. 10 VELKÝ

Obr. 11 Znak s významem „zakrýt/zamaskovat následky nějaké nehody“

Podle samotné formy pohybu/pozice úst může být tedy značně problematické určit, zda se jedná o mluvní nebo orální komponent. Jistě se mohou najít také znaky, kde je podoba formy pohybu/pozice úst s formou českého ekvivalentu pouze náhodná nebo sporná.¹⁹ Je tedy otázkou, zda na základě formy obrazů úst vůbec skupiny mluvních a orálních komponentů vydělovat. Potřebné je ale jistě mezi skupinami pohybů a pozic úst rozlišovat tam, kde plní specifické funkce. Například u mluvních komponentů může být takovou specifickou funkcí odkazování na nějaké slovo, jméno nebo nějaký pojem z mluveného jazyka. Mluvní komponent se tak může objevit ve vlastních jménech (např. znaky NOVÁK, PRAHA, AUDI) a dále, jak uvádí Nováková (ústní sdělení), často ve výuce nebo v odborném stylu (např. znaky ARBITRÁRNOST, PSYCHOLINGVISTIKA, SUPERVIZE), kde pak slouží jako hlavní nositel lexikálního významu,²⁰ a proto je mluvním komponentem mnohdy celé české slovo. Manuální složka znaku zde podle Novákové (ústní sdělení) plní spíše podpůrnou funkci pro bezproblémové zachycení pohybu/pozice úst.

Pohyby a pozice úst, které neslouží k odkazu na mluvený jazyk (např. zmíněné odborné pojmy v mluveném jazyce), je tedy podle mého názoru vhodnější rozlišovat spíše na základě jejich funkce než na základě jejich nestálé²¹ nebo, v souvislosti s původem v mluveném jazyce, nejednoznačné formy. Podobně na pohyby a pozice úst nahlíží také Bickford a Fraychineaudová (2008, s. 33), když rozlišují mezi těmi pohyby a pozicemi úst, které jsou inherentní součástí znaku („*inherent part of specific manual signs*“) a podílejí se na nesení jeho významu (viz 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku), a těmi, které jsou morfémy spojitelnými s řadou znaků („*morpheme which combines with a variety of manual signs*“), jimž pak přiřazují další významy (viz 3.1.2 Orální komponent jako dodatečná součást znaku).

¹⁹ Např. u znaku, který je v publikaci *Specifické znaky* (Vysuček; Motejzíkova, 2003, s. 63) glosován jako SPECIÁLNÍ, na základě kontextu má však význam „skvělý, krásný, bezvadný“, je použita pozice úst připomínající hlásku „S“ – vztah mezi touto pozicí úst a českým slovem speciální však Nováková (ústní sdělení) označila jako nahodilý.

²⁰ Lexikální význam je chápán jako pojem, obsah slova nebo představa, která se nám pod daným slovem vybaví (viz EŠČ, s. 545).

²¹ Viz výše zmíněná hypotéza (Bergman; Wallin, 2001).

3. FUNKCE A FORMA ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ

Orální komponenty jsme v této práci definovali jako všechny pohyby/pozice úst, které nejsou odvozeny z mluveného jazyka a podílejí se na stavbě projevu v českém znakovém jazyce (viz 2 Vymezení orálních komponentů). Vzhledem k takto širokému vymezení orálních komponentů zřejmě nemůžeme očekávat určení jejich jediné konkrétní funkce, popř. zařazení orálních komponentů do jedné konkrétní skupiny jazykových prostředků nebo jednotek. Pokusíme se ale zjistit, jakými různými způsoby se orální komponenty na stavbě projevu v českém znakovém jazyce podílejí a jaké různé role tedy v jazykovém systému českého znakového jazyka mohou zastávat.

Při klasifikaci jednotlivých funkcí orálních komponentů budeme vycházet ze studia různých zahraničních koncepcí²² a příkladů znaků z českého znakového jazyka. Vlastní návrh vydělení funkcí orálních komponentů (viz 3.1 Význam a funkce orálních komponentů) by pak měl sloužit k lepšímu pochopení úlohy orálních komponentů v českém znakovém jazyce a být podkladem pro jejich možný budoucí výzkum. Vzhledem k možnostem daným rozsahem bakalářské práce a mými kompetencemi v českém znakovém jazyce ale nemůže být zde uvedená klasifikace brána jako zaručeně správná nebo jediná možná. Relevantnost uvedených informací se pokusím podpořit alespoň konzultací všech níže navržených funkcí a vybraných souvisejících příkladů znaků s rodilým uživatelem českého znakového jazyka z neslyšící rodiny, kde je český znakový jazyk užíván jako primární komunikační prostředek.

3.1 VÝZNAM A FUNKCE ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ

Schermerová (1990, s. 46) rozlišuje v holandském znakovém jazyce orální komponenty dvou typů: 1. povinné (*obligatory*) a 2. volitelné (*optional*). Pro účely této kapitoly je podstatný odlišný způsob užití obou typů orálních komponentů, který je totožný s dělením užívaným jinde (Bickford; Fraychineaud, 2008, s. 33 – viz také 2.2 Orální a mluvní komponent jako součást znaku), tedy: 1. užití orálních komponentů jako inherentní součásti znaku (viz dále 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku), tj. povinné součásti znaku,²³ a 2. užití orálních komponentů jako prostředku, který se ke znaku může dodatečně

²² Prostudováno bylo celkem osm různých prací, ve kterých se autoři věnovali klasifikaci funkcí orálních komponentů. Zahrnuty jsou práce zaměřené na britský znakový jazyk (Woll, 2001, Sutton-Spence; Day, 2001), americký znakový jazyk (Bickford; Fraychineaud, 2008), švédský znakový jazyk (Bergmann; Wallin, 2001), finský znakový jazyk (Rainò, 2001), norský znakový jazyk (Vogt-Svendsen, 2001), holandský znakový jazyk (Schermer, 1990) a italský znakový jazyk (Ajello; Mazzoni; Nicolai, 2001).

²³ Znak bez příslušného orálního komponentu nemá význam, příp. není „správně utvořený“ (k tomu srov. Schermer, 1990, s. 46–47).

připojit (nahradit původní pohyb/pozici úst) a přiřadit mu tak další význam, resp. význam daného znaku modifikovat, popř. více specifikovat (viz 3.1.2 Orální komponent jako dodatečná součást znaku).

3.1.1 ORÁLNÍ KOMPONENT JAKO INHERENTNÍ SOUČÁST ZNAKU

Důležitost orálních komponentů jako inherentní součásti znaku (dále orálních komponentů inherentních) můžeme doložit na příkladech dvojic znaků z českého znakového jazyka s různým významem, jejichž manuální část je shodná, a význam tedy rozlišujeme pouze odlišným orálním komponentem, popř. přítomností orálního komponentu v jednom znaku a mluvního komponentu ve znaku druhém (viz obr. 12–15).

Obr. 12 Znak s významem „něco už bylo/ proběhlo/stalo se v minulosti“

Obr. 13 KOMUNISMUS

Obr. 14 Znak s významem „nezájem o něco/nezájem o někoho/nuda“

Obr. 15 Znak vyjadřující reakci na rozvzpomenutí se na něco dobře známého/ pochopení něčeho zcela zjevného“

Funkci orálních komponentů **rozlišovat význam znaků** zmiňuje většina prací zaměřená na popis orálních komponentů (srov. např. Schermer, 1990, s. 46, Woll, 2001, s. 88, nebo Ajello; Mazzoni; Nicolai, 2001, s. 241). Vzhledem k této distinktivní funkci se pak nabízí otázka fonologické platnosti orálních komponentů, tedy zda mohou být dalším fonémem českého znakového jazyka (viz 3.3 Status orálních komponentů v jazykovém systému českého znakového jazyka). V souvislosti s příkladem druhé dvojice (obr. 14, 15), u tzv. specifických znaků,²⁴ se ale ukazuje být pravděpodobnější, že zde užitý orální komponent význam znaků pouze nerozlišuje, ale spíše ho i sám určuje (blíže specifikuje). Manuální složku znaků (obr. 14, 15) totiž najdeme i ve dvou specifických znacích (viz obr. 16, 17), které společně s nimi uvádí Vysuček (2009, s. 209–216), a tyto znaky lišící se užitým orálním komponentem mají podobný význam (všechny se vztahují ke skutečnosti, které „nechceme věnovat naši pozornost“); je tedy možné, že tento (základní) význam zde nese manuální složka znaku a další užší/specifikující významy (daná skutečnost nás nezajímá – viz obr. 14, nebylo třeba dané skutečnosti pozornost věnovat – viz obr. 15, daná skutečnost nás obtěžuje – viz obr. 16, daná skutečnost nestojí za další řešení/rozpravu o ní – viz obr. 17) zde nese složka nemanuální (zejména orální komponent).

Obr. 16 Znak vyjadřující negativní reakci na skutečnost, u které nechceme aby již dále pokračovala – „dej s tím pokoj“

Obr. 17 Znak vyjadřující reakci na něčí jednání/nějakou událost – „nic se neděje/ o nic nejde/to nestojí za řeč“

²⁴ „Specifické znaky tvoří v rámci znakového jazyka zvláštní skupinu znaků, které se vyznačují tím, že v sobě velmi často nesou nějakou **emoci, pozitivní či negativní, vyjadřují různé stavy lidské psychiky nebo osobní postoj mluvčeho k někomu anebo něčemu a jejich hodnocení.**“ (Motejízková, 2003, s. 218). „Důležitým faktorem při popisu specifických znaků je skutečnost, že jejich součástí je specifická nemanuální složka. Kromě mimiky a pohybů horní části těla totiž znaky obsahují velmi často určitý **orální komponent.** [...] Bez příslušného orálního komponentu by znak neměl smysl, byl by agramatický...“ (Motejízková, 2003, s. 220); k tomu srov. také Lawson, 1983).

Funkci **specifikace významu** manuální složky znaku i uplatnění této funkce ve specifických znacích zmiňuje také Schermerová (1990, s. 47). Motežčíková (2003, s. 218) pak uvádí významové oblasti, které se se specifickými znaky českého znakového jazyka pojí: emoce – pozitivní či negativní, stavy lidské psychiky, osobní postoj mluvčího k někomu/něčemu a nebo hodnocení někoho/něčeho (viz např. obr. 18, 19).

Další možné užití orálních komponentů je uváděno (Sutton-Spence; Day, 2001, s. 78) v souvislosti s tzv. specifikátory tvaru a velikosti.²⁵ Holubová (2006) užití orálních komponentů ve specifikátorech tvaru a velikosti potvrzuje i pro český znakový jazyk a dodává, že především orální komponent zde zřejmě zahrnuje velikostní složku významu (viz obr. 20, 21).

Kromě velikosti (příp. tvaru) jsou podle mého názoru orální komponenty schopné reflektovat také množství (viz obr. 22, 23), intenzitu (viz obr. 24, 25), charakter některých dějů/činností (viz obr. 26, 27) aj. Zatím nevíme, jaký podíl na nesení významů spadajících do zmíněných oblastí orální komponenty mají, resp. jak je význam celého znaku mezi orální komponent a manuální složku znaku distribuován, nicméně vzhledem k dalším příkladům užití orálních komponentů (viz 5 Přehled orálních komponentů v českém znakovém jazyce) se domnívám, že jejich podíl na nesení významu znaku je značný.

Na základě uvedených (možných) významů je zde ještě pro úplnost předložen návrh podrobnější klasifikace funkce specifikace významu, která je inherentním orálním komponentům výše prisuzována: **1. specifikace vlastností, 2. specifikace dějů, 3. specifikace množství/intenzity, 4. specifikace stavů, 5. specifikace emocí, hodnocení a postojů.**²⁶

Obr. 18 Negativní postoj/hodnocení
– „zablácené/špinavé auto“

Obr. 19 Negativní postoj/hodnocení – „dělat se někomu špatně z někoho nebo něčeho“

²⁵ Specifikátory tvaru a velikosti jsou znaky, které téměř ikonicky zobrazují tvary a rozměry předmětů – upozorňují na určité rysy referenta (viz Holubová, 2006).

²⁶ Zmíněné významy orálních komponentů a popř. jejich funkce můžeme doložit na dalších příkladech užití orálních komponentů uvedených v jejich výběrovém přehledu (viz 5 Přehled orálních komponentů v českém znakovém jazyce).

Obr. 20 Malá velikost – „malé akvárium“

Obr. 21 Malá velikost – „malá vesnice“

Obr. 22 Velké množství – „věci na hromadě“

Obr. 23 Velké množství – „věci v ledničce“

Obr. 24 Velká intenzita – INTENZIVNÍ DÉŠŤ²⁷

Obr. 25 Velká intenzita – BĚŽET RYCHLE²⁸

²⁷ Nejedná se o specifikaci významu znaku „DĚŠŤ“; znak „DĚŠŤ“ má zcela jinou i manuální složku znaku.

²⁸ Nejedná se o specifikaci významu znaku „BĚŽET“; znak „BĚŽET“ má zcela jinou i manuální složku znaku.

Obr. 26 Charakter děje/činnosti - udeřit (se) do hlavy

Obr. 27 Charakter děje/činnosti - udeřit kladivem do hřebíku

Dále se také můžeme setkat s užitím orálních komponentů bez jakékoli manuální složky, tedy jako **samostatných nositelů významu** (srov. *to carry meaning* – Schermer, 1990, s. 47, *sole carrier of meaning* – Woll, 2001, s. 90, nebo *free morphemes* – Vogt-Svendsen, 2001, 23–24).²⁹ Na analyzovaném materiálu³⁰ jsem ale takové užití orálních komponentů zaznamenal jen zřídka a daný orální komponent byl v těchto případech vždy součástí celkového výrazu obličeje, který vyjadřoval emoci mluvčího nebo jeho postoj k popisované události (viz např. „nesouhlasný/odmítavý výraz“ spojený s pokýváním hlavou – obr. 28). Otázkou tedy je, zda je možné takové pohyby/pozice úst vydělit a přisoudit jim samostatný význam, nebo zda jsou od zbytku výrazu obličeje neoddelitelné (srov. také 3.1.3 Orální komponent jako neverbální prostředek). U vybraného příkladu (viz obr. 28) bych se přikláněl spíše k chápání pozice úst jako neoddelitelné součásti mimiky. Nicméně zaznamenat můžeme i takové případy, kdy pozici úst, kterou považujeme při samostatném užití (bez manuální složky znaku) za součást výrazu obličeje, najdeme také ve znacích, jichž je společně s manuální složkou inherentní součástí (viz výše), a dále ve znacích, k nimž se připojuje dodatečně a přidává informaci o okolnostech děje (viz 3.1.2 Orální komponent jako dodatečná součást znaku) – srov. samostatné vyjádření „nudy/nezájmu“ pouze orálním komponentem, který je stejný jako orální komponent ve znaku NEZÁJEM obsahujícím i manuální složku (viz obr. 29), a dále znak s významem „nudná práce/pracovat bez zájmu“ (viz obr. 31).

²⁹ Schermerová (1990) při analýze materiálu holandského znakového jazyka nenašla žádné doklady znaků bez manuální složky. Funkci zmiňuje na základě příkladů z výzkumu (Baker; Padden, 1978) pro americký znakový jazyk.

³⁰ Informace o analyzovaném materiálu jsou uvedeny v části s výběrovým přehledem orálních komponentů českého znakového jazyka (viz 5 Přehled orálních komponentů v českém znakovém jazyce).

Obr. 28 Nesouhlasný/odmítavý výraz

Obr. 29 NEZÁJEM

V českém znakovém jazyce se ale setkáváme ještě minimálně s jedním typem užití samostatného orálního komponentu – při vypuštění (tj. elipse) manuální složky znaku. Toto vypuštění je (Nováková, ústní sdělení) vždy kontextově/situačně vázané. Může k němu docházet například v situaci, kdy jsou ruce vytíženy jinou činností (něco držíme, neseme, něčeho se držíme aj.), nebo v případě, kdy chceme komunikačnímu partnerovi sdělit něco „tišeji“, tak, aby naši promluvu/reakci zaznamenal pouze on – artikulace manuální složky znaku by kvůli své větší viditelnosti byla snáze zachytitelná. Nejsm si však jistý, zda i tyto specifické funkce můžeme elipse, tak jak je tradičně chápána (srov. *elipsa*, ESČ, s. 122), přisuzovat.

3.1.2 ORÁLNÍ KOMPONENT JAKO DODATEČNÁ SOUČÁST ZNAKU

Druhou skupinu vydělenou výše dle Bickforda a Fraychineaudové (2008, s. 33) představují orální komponenty, které se mohou spojovat s řadou plnovýznamových znaků a **přidávat jim další významy**, případně původní význam znaku nějak **modifikovat** (viz obr. 30–35). V zahraniční literatuře je mimo jiné zmiňován jejich podíl na intenzifikaci významu původního znaku (srov. Rainò, 2001, s. 46) nebo jejich podíl na vyjadřování adverbálních a adjektivních informací (srov. 2.1 Orální komponenty a nemanuální nosiče významu). Funkci modifikování významu znaku, zejména pak přidáním adverbální nebo adjektivní informace, zmiňují pro různé znakové jazyky také další autoři (srov. např. Liddell, 1980 – americký znakový jazyk, Bergman, 1983 – švédský znakový jazyk, Schermer, 1990 – holandský znakový jazyk nebo Woll, 2001 – britský znakový jazyk).

V českém znakovém jazyce nacházíme také orální komponenty, které nějakým způsobem specifikují činnost – např. nesou informaci o tom, jakým způsobem je tato činnost vykonávána, nebo zvyšují intenzitu děje (viz obr. 30, 31).³¹ Označovat ale takové orální komponenty jako adverbia/adverbiální určení (srov. *oral adverbs* – Bergman, 1983, s. 7, nebo *adverbial mouth gestures* – Woll, 2001, s. 90–91) může být podle mého názoru zavádějící. Není totiž vždy jasné, zda je informace, kterou orální komponent přidává, skutečně vždy adverbiální. Ze samotného orálního komponentu například nepoznáme, zda se jedná o „intenzivní práci“,³² nebo o „práci vykonávanou intenzivně“, popř. o „nudnou/nezáživnou práci“, nebo o „práci vykonávanou bez zájmu“ – orální komponent i manuální složka znaku jsou v obou případech stejné (Nováková, ústní sdělení). A navíc orálním komponentem neurčujeme všechny okolnosti děje – nemáme např. orální komponent, který by ke znaku PRACOVAT přidal informaci o tom, zda pracujeme *přerušovaně, vsedě, tady, ted', týdně* aj.).

Dále se pak také můžeme setkat s užitím orálního komponentu, které je spojeno spíše s vyjádřením postoje mluvčího k činnosti/události než se specifikací způsobu jejího vykonávání (s adverbiální informací). Například u znaku BAVIT SE (ve významu „rozprávět“) může mluvčí vyjádřit svůj negativní postoj, pokud nerozumí (ač by chtěl) předmětu hovoru, nebo pokud se mu předmět hovoru nelíbí (srov. obr. 34, 35 a k tomu výše obr. 18, 19).

**Obr. 30 INTENZIVNÍ PRÁCE/PRÁCE
VYKONÁVANÁ INTENZIVNĚ**

**Obr. 31 NUDNÁ PRÁCE/PRÁCE
VYKONÁVANÁ BEZ ZÁJMU**

³¹ Zde je orální komponent dodatečně připojen ke znaku a přidává mu další význam (znak PRÁCE se může sám o sobě vyskytovat bez orálního komponentu s významem nudy/nezájmu“, „intenzivnosti“ aj.), na rozdíl od specifikace významu řešené v předchozí části (viz 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku), kde je orální komponent nutnou součástí daného znaku.

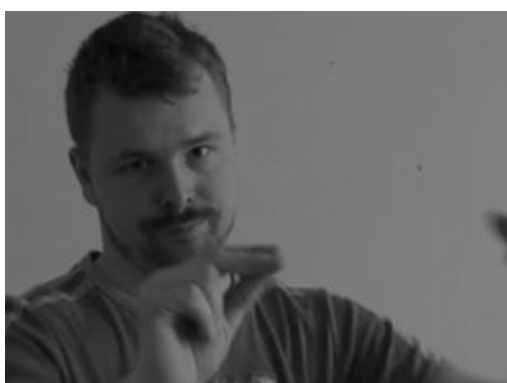
³² Orální komponenty bývají sice označovány i jako adjektiva (srov. Wilbur, 2000, s. 197, nebo Pfau; Quer, 2010, s. 385), nicméně slovnědruhová klasifikace tu podle mého názoru postrádá smysl, pokud je forma (podoba) orálního komponentu ve funkci adjektiva i adverbia stejná.

Obr. 32 INTENZIVNÍ DÉŠŤ

**Obr. 33 JÍT KRÁTKOU VZDÁLENOST
- „jen kousek“**

**Obr. 34 ROZPRÁVĚT/BAVIT SE
- neutrální postoj**

**Obr. 35 ROZPRÁVĚT/BAVIT SE
- negativní postoj (nerozumím/nelíbí se mi
předmět hovoru)**

Domnívám se tedy, že významy/informace, které mohou orální komponenty ke znaku přidávat, nemusejí být vždy totožné s významy adjektiv nebo adverbii (jak je chápeme například v češtině), ačkoli některé okolnosti děje, které jsou s užitím orálních komponentů spojovány, jistě můžeme v češtině (a dalších jazycích) adverbii vyjadřovat. Nezodpovězenou pak nechávám otázku, zda významy, které orálními komponenty přidáváme ke znaku, nejsou spojené pouze s (některými) významovými oblastmi vymezenými pro orální komponenty užívané jako inherentní součást znaku (viz 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku) a nejsou-li s orálními komponenty užívanými jako inherentní součást znaku totožné, popř. nejsou-li z nich odvozené.

3.1.3 ORÁLNÍ KOMPONENT JAKO NEVERBÁLNÍ PROSTŘEDEK

Orální komponenty, které se přidávají dodatečně ke znaku a specifikují jeho význam (viz 3.1.2 Orální komponent jako dodatečná součást znaku), a také ty, které jsou inherentní součástí znaku (viz 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku), můžeme podle mého názoru považovat za prostředky verbální (aspoň tedy z velké části – k tomu viz níže). Kromě verbálního užití orálních komponentů zmiňují Bickford

a Fraychineaudová (2008, s. 33) ještě možné užití neverbální v podobě gest vytvářených ústy (*gesturing with the mouth*) a odkazují pro bližší informace o tomto typu pohybů/pozic úst na práci Sandlera (2003).

Za gesta vytvářená ústy pak můžeme v českém znakovém jazyce podle tohoto pojetí (srov. také Vogt-Svendsen, 2001, s. 26–27 – *Illustrator function*) považovat takové pohyby nebo pozice úst, jež mohou být využívány např. k ilustraci činnosti, která má být ústy vykonávána (pokud budeme například vysvětlovat, jak má být při artikulaci orálního komponentu vystrčen jazyk z úst – viz obr. 36), nebo k ilustraci výrazu obličeje nějaké osoby (pokud budeme například líčit nějaký zážitek s miminkem a budeme chtít ukázat, „jak se na nás pěkně koukalo“ – viz obr. 37).

Obr. 36 Ilustrace „vystrčeného jazyka“

Obr. 37 Ilustrace „výrazu ležícího miminka“

Jiným typem neverbálního užití orálních komponentů by mohlo být jejich samostatné artikulování bez manuální složky znaku při **vyjádření emocí, postoje nebo hodnocení** (srov. také Sutton-Spence; Day, 2001, s. 78, a viz obr. 28).

Ovšem u znaků s manuální složkou (zvláště u těch, jejichž význam je také spojen s nějakou emocí, postojem nebo hodnocením) si pak také můžeme položit otázku verbálnosti/neverbálnosti užitých pohybů a pozic úst. Například je u znaku s významem „pracovat bez zájmu“ (viz obr. 31) pozice úst verbálním prostředkem s významem „nuda/zdlouhavost/být bez zájmu“, nebo spíše neverbálním výrazem v obličeji, kterým znázorňujeme, jak nás práce nebaví? Popřípadě může zde být pozice úst součástí suprasegmentální roviny jazyka, kdy by v mluvené češtině odpovídala vyjádření nudy/zdlouhavosti/nezájmu pomocí intonace (melodie) hlasu?³³

Domnívám se, že jistě najdeme znaky, u nichž se neverbální složka znaku uplatňuje více než jinde, a považuji za logické, že je to právě u znaků, které jsou spojeny s emocemi, postojem nebo hodnocením mluvčího. V případech, kdy je ale jeden orální

³³ K tomu srov. Duběda, 2005, s. 128–129 – paralingvistická/postojově-emocionální funkce prosodie).

komponent se stejným významem využíván u řady různých znaků různými mluvčími ve stejné podobě a kdy navíc odpovídá začátkem i koncem své artikulace přesně artikulaci daného znaku (srov. rozdílné ohraničení artikulace jazykových a nejazykových výrazů obličejů – Motejzíkova, 2007, s. 11), bych pak tento orální komponent považoval za prostředek verbální, zvláště pak v souvislosti se specifickými znaky, které právě velmi často vyjadřují emoce, postoj nebo hodnocení mluvčího a u nichž je užití orálního komponentu považováno za obligatorní (srov. Motejzíkova, 2003, s. 218 nebo Vysuček, 2009, s. 16). K úvaze pak nechávám, zda orální komponent pro vyjadřování emocí, postoje nebo hodnocení mluvčího, který je zde považován za verbální, nemůže být výsledkem procesu přeměny/ustálení původně neverbálního orálního komponentu, který byl nedílnou součástí přirozeného výrazu obličejů (viz 3.2.1 Ustálování neverbálních pohybů a pozic úst).

Rozhodnout u každého orálního komponentu, zda je ustálený, s vlastním významem, spojitelný s různými znaky, nebo zda je spíše součástí neverbálního výrazu obličejů, a určit jasné hranice mezi verbálním a neverbálním užitím pohybů/pozic úst, není podle mého názoru (alespoň v této bakalářské práci) možné. Shodně s Vysučkem (2003, s. 9, nebo 2009, s. 15) považuji individualitu člověka, kontext situace, momentální citové rozpoložení za přirozeně ovlivňující faktory, které se projeví i na podobě orálního komponentu.

3.2 PROCESY UPLATŇOVANÉ PŘI FORMOVÁNÍ ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ

Ve výše uvedených znacích ilustrujících různé způsoby užití orálních komponentů (viz 3.1 Význam a funkce orálních komponentů) lze kromě funkcí a významů orálních komponentů vysledovat také určité formální aspekty, které vypovídají o jejich možném původu, popřípadě o možných procesech jejich formování.

Zaměříme-li se pouze na verbální užití orálních komponentů,³⁴ všimneme si například podobnosti některých orálních komponentů s pohyby/pozicemi úst při činnosti nebo stavu, které znakem s daným orálním komponentem pojmenováváme (viz 3.2.1 Ustálování neverbálních pohybů a pozic úst), nebo podobnosti činnosti úst v orálním komponentu se skutečností, kterou příslušným znakem pojmenováváme a která sama o sobě standardně ústa nezahrnuje (viz 3.2.2 Znázorňování charakteru

³⁴ Formování orálních komponentů jako neverbálních prostředků zde nechávám stranou. Patrně bude souviset s formováním celého výrazu obličejů, který je v kontextu této kapitoly chápán jako jeden z možných zdrojů formování orálních komponentů verbálních (srov. 3.1.3 Orální komponent jako neverbální prostředek).

označované skutečnosti). Další proces, který zde vydělujeme, by se mohl uplatňovat v souvislosti s charakterem pohybu manuální složky znaku, jenž často není z uvedených obrázků s příklady znaků zřejmý – jedná se o určitý způsob „zrcadlení“ manuální složky znaku (viz 3.2.3 Zrcadlení manuální složky znaku).

Procesů, které by mohly mít na formování orálních komponentů podíl, může být jistě i více, cílem této části práce však není postihnout je všechny, ale zmínit ty nejmarkantnější, které jsou znatelné i na příkladech znaků uvedených výše (viz 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku a 3.1.2 Orální komponent jako dodatečná součást znaku).

3.2.1 USTALOVÁNÍ NEVERBÁLNÍCH POHYBŮ A POZIC ÚST

Domnívám se, že jedním z procesů, které mohou ovlivňovat podobu verbálních orálních komponentů, je ustalování původně neverbálních pohybů a pozic úst, které by mohly vycházet 1. z přirozených výrazů obličeje užívaných v souvislosti s pragmatickým rámcem situace, zejména s postojem, hodnocením a emocemi mluvčího (viz 2.1 Orální komponenty a nemanuální nosiče významu, 3.1.3 Orální komponent jako neverbální prostředek a dále viz obr. 38, 39), a 2. z pohybů a pozic úst, které doprovázejí určitou činnost, na které se ústa podílejí (např. sání, foukání, kousání, líbání, zvracení, žvýkání, lízání, ale také čištění zubů, stáhnutí úst jako reakce na kyselou chuť, úsměv aj. – viz např. obr. 40, 41).

Wollová (2001, s. 88, 90) pro ty orální komponenty, které „znázorňují“ pohyby a pozice úst doprovázející různé činnosti, užívá termín *enaction* (napodobenina). Pod tento termín však zahrnuje nejen užití odpovídající výčtu činností vyjmenovaných výše (srov. Woll, 2001, s. 90 – APPLE, kde ústa naznačují kousnutí do jablka), ale také takové užití, které v rámci této kapitoly vyčleňujeme jako samostatný typ procesu – znázorňování charakteru označované skutečnosti (srov. tamtéž BALLOON, kde ústa naznačují nafouknutý vzduch v míči, a 3.2.2 Znázorňování charakteru označované skutečnosti). V pozdějších pracích, na kterých Wollová spolupracovala (srov. Woll et al., 2008, s. 664, nebo Crasborn et al., 2008, s. 50), je vedle termínu *enaction* užíváno také termínu *mouth for mouth* (ústa sama o sobě), který je podle mého názoru pro zde řešené ustálené neverbální pohyby a pozice úst výstižnější.

Obr. 38 Znak vyjadřující negativní reakci na nepříjemnou skutečnost/osobu

Obr. 39 Znak vyjadřující hodnocení nějaké činnosti jako velmi náročné/ reakce na nutnost tuto činnost vykonat

Obr. 40 ČISTIT SI ZUBY

Obr. 41 Znak s významem „mít z něčeho radost/vyjádření spokojenosti“

3.2.2 ZNÁZORŇOVÁNÍ CHARAKTERU OZNAČOVANÉ SKUTEČNOSTI

Dalším z procesů, které se podle mého názoru mohou na formování orálních komponentů podílet, je znázorňování označované skutečnosti, kterou znakem s daným orálním komponentem označujeme (např. děje, činnosti, stavu aj.) a na jejíž realizaci se ústa nepodílejí (na rozdíl od předchozího procesu, viz 3.2.1 Ustalování neverbálních pohybů a pozic úst). Orální komponent tak mohou tvořit například vibrující rty ve znaku pro vibrování (např. mobilního telefonu), sající ústa (pod. artikulaci hlásky „U“, ale s vdechováním vzduchu dovnitř úst) ve znaku pro sání (např. nějakého sacího zařízení), nafouknutí tváří ve znaku pro „nabývání objemu“ (např. při kynutí těsta) aj. Tímto procesem bychom ale zřejmě mohli vysvětlit i podobu orálních komponentů, jejichž významový vztah k označované skutečnosti není již tak přímočarý. Např. jen velmi málo povystrčený jazyk u znaků, které označují malé věci (viz výše obr. 20, 21), naopak široké rozevření úst u znaků, které označují velké věci (viz obr. 42, 43), nebo rychlé rozražení rtů u znaků, které označují rychlou, náhlou nebo nečekanou skutečnost (viz výše obr. 26, 27).

Obr. 42 Velká velikost – „velké akvárium“

Obr. 43 Velká velikost – „velká socha“

3.2.3 ZRCADLENÍ MANUÁLNÍ SLOŽKY ZNAKU

Orální komponenty bývají s pohyby rukou dobře koordinovány. Nejenže mají ve znaku stejný počátek a konec artikulace, ale zdá se, že ústa mohou v průběhu artikulace orálního komponentu pohyb rukou různými způsoby „napodobovat“. Vogt-Svendsen (2001, s. 27–30) na základě materiálu v norském znakovém jazyce vymezila pět oblastí, kde „ústa napodobují pohyb rukou“ („*mouth imitates the hands*“): 1. reduplikace (při opakování znaku se s manuální složkou znaku opakuje také orální komponent), 2. rozšíření nebo zkrácení doby artikulace (při prodloužení nebo zkrácení doby artikulace manuální složky znaku se prodlouží nebo zkrátí také doba artikulace orálního komponentu), 3. intenzita a rytmus (při výraznější artikulaci manuální složky znaku – např. při větším/rozsáhlejšímu pohybu – se zvýrazní i artikulace orálního komponentu; pokud manuální složka obsahuje pohyb, který je vykonáván v nějakém rytmu, sdílí tento rytmus i orální komponent), 4. začátek a konec pohybu (začátek pohybu úst odpovídá začátku pohybu rukou, začátku otevírání/zavírání dlaně, popř. momentu, kdy se ruce dostanou do vzájemného kontaktu nebo kdy se ruka dostane do kontaktu s tělem), 5. počet pohybů (počet pohybů úst v jednom orálním komponentu může být shodný s počtem pohybů rukou v daném znaku).

Wollová (2001, s. 87–97) orální komponenty v britském znakovém jazyce, jež napodobují pohyb rukou, označuje jako *echofonologické (echo phonology)*;³⁵ tyto orální komponenty „zrcadlí“ pohyb rukou manuální složky znaku, vytvářejí jeho „echo“. Na základě svého výzkumu Wollová (tamtéž) přisuzuje určité pohyby úst určitým pohybům rukou. Například prudké rozevření úst (podobné artikulaci „PA“) se vyskytuje ve znacích s prudkým pohybem rukou od sebe s pootočením zápěstí (viz obr. 44) nebo zavření úst

³⁵ Termínem *echo phonology* Wollová (2001, s. 87) také označuje samotný proces nápodoby pohybu rukou manuální složky znaku. Tento proces „zrcadlení“ se podle mého názoru nejvíce uplatňuje ve 4. oblasti „napodobování“ vydělené Vogt-Svendsenovou (2001, s. 27–30).

z polootevřené pozice, kde se jazyk dotýká zubů, do pozice se sepjatými rty (podobné artikulaci anglického „TH“ a následně „P“) se vyskytuje ve znacích s prudkým a rychlým zavřením dlaní, s pohybem s náhlým ukončením (viz obr. 45).³⁶

7a. SUCCEED

Obr. 44 Znak s prudkým pohybem rukou od sebe a pootočením zápěstí

8d. DISAPPEAR

Obr. 45 Znak s prudkým a rychlým zavřením dlaní a s pohybem s náhlým ukončením

I v českém znakovém jazyce nalézáme znaky, jejichž pohyby rukou mají podobný charakter a které sdílejí stejný orální komponent. Například **prudký nebo náhle zastavený pohyb**: prudký pohyb rukou od sebe (viz obr. 46), prudké naražení (prstů/prstu) jedné ruky do druhé nebo do těla (viz obr. 47) aj., je často doprovázen orálním komponentem, ve kterém jsou rty prudce rozraženy (jako by rty měly vibrovat, ale zatřesou se jen jednou a krátce); **pohyb otevřených dlaní o sebe** (viz obr. 48, 49), který doprovází orální komponent s protaženými rty a vypouštěním vzduchu ven (podobný artikulaci hlásky „U“); nebo **třepotající se prsty** (viz obr. 50, 51), kde je patrný orální komponent s vibrujícími rty.

Obr. 46 ROZVĚST SE

Obr. 47 POTŘEBOVAT

³⁶ Pohyby úst zde Wollová (2001, s. 95) připodobňuje ke slabikám. Oba uvedené příklady patří do skupiny celkem sedmi typů slabik, které autorka vydělila. Vzhledem k propojení mezi pohyby úst a pohyby rukou můžeme podle autorky (tamtéž) slabičnou strukturu nalézt i v manuální složce znaku. Dále se ve své práci v souvislosti s napodobováním pohybu manuální složky znaku a v souvislosti se slabičnou strukturou orálních komponentů i manuální složky znaku autorka věnuje „znělosti“ (*sonority*) ve znakových jazycích a možnému podílu orálních komponentů na vzniku mluvených jazyků (více viz Woll, 2001, s. 95–96).

Obr. 48 Znak vyjadřující dlouhou časovou prodlevu od určité skutečnosti

Obr. 49 TĚMĚŘ

Obr. 50 MÍT/EXISTOVAT

Obr. 51 Znak vyjadřující hodnocení činnosti jako jednoduché/nenáročné

Procesy uplatňovanými při formování orálních komponentů by se podle mého názoru měl zabývat také další výzkum orálních komponentů českého znakového jazyka. Určení podílu různých procesů formování na „stavbě“ orálního komponentu a pochopení jejich vzájemného fungování považuji za klíčové pro bližší poznání struktury orálního komponentu – možnosti jeho dalšího dělení (viz 3.3.2 Členění orálního komponentu na menší jednotky), stejně jako porozumění jeho úloze v jazykovém systému (viz 3.3 Status orálních komponentů v jazykovém systému českého znakového jazyka).

3.3 STATUS ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ V JAZYKOVÉM SYSTÉMU ČESKÉHO ZNAKOVÉHO JAZYKA

Pokud je užití orálních komponentů skutečně verbální (viz 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku a 3.1.2 Orální komponent jako dodatečná součást znaku), nabízí se dále řada otázek. Jakou roli orální komponenty v jazykovém systému mají? V jaké rovině jazyka se uplatňují? Jaký je jejich vztah ke znaku jakožto komplexní lexikální jednotce, potažmo k manuální složce znaku? Ještě obtížnější by bylo pochopení role orálních komponentů v českém znakovém jazyce, pokud bychom chtěli postihnout

také ty orální komponenty, jejichž užití považujeme v této práci za neverbální (viz 3.1.3 Orální komponent jako neverbální prostředek). Vzhledem k možnostem bakalářské práce se však v této kapitole možnému neverbálnímu užití orálních komponentů věnovat nebudeme.³⁷

3.3.1 JAZYKOVÁ PLATNOST ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ

V souvislosti s distinktivní funkcí (viz 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku) bývají v literatuře orální komponenty považovány za prostředky s fonologickou platností nebo je o nich jako o fonémech alespoň uvažováno (srov. Deuchar, 1984, s. 74, Macurová, 1994, s. 124, Rainò, 2001, s. 46, Vysuček, 2009, s. 15). Ačkoli jsem v analyzovaném materiálu mnoho dokladů znaků, jejichž význam by byl rozlišen pouze orálním komponentem (manuální složka znaku by byla identická), nezaznamenal, není možné fonologickou platnost orálních komponentů v českém znakovém jazyce vyloučit, zvláště vezmeme-li v úvahu omezený rozsah studovaného materiálu.³⁸

Fonologická platnost by ale mohla být diskutována jen u těch orálních komponentů, které nemají žádný význam. Takové charakteristice by pravděpodobně byly nejbližší orální komponenty, které jen zrcadlí manuální složku znaku (viz 3.2.3 Zrcadlení manuální složky znaku) a dále srov. *orální komponenty bez vlastního významu (semantically empty mouth gestures, Crasborn et al., 2008, s. 49)*, nebo *nemorfemická funkce (non-morphemic functions, Vogt-Svendsen, 2001, s. 17–20)*.³⁹ Častěji jsem ale zaznamenal znaky, u kterých má orální komponent podle mého názoru vlastní sémantiku (viz 3.1 Význam a funkce orálních komponentů). Na základě schopnosti orálních komponentů nést význam bychom pak o nich mohli uvažovat jako o morfémech a v případě, že by se nemohly vyskytovat samostatně bez manuální složky znaku (viz 3.1.1 Orální komponent jako inherentní součást znaku), také zřejmě jako o morfémech vázaných (srov. *morphemic bound morphemes, Vogt-Svendsen, 2001, s. 21–22, intensifying affix, Rainò, 2001, s. 46, nebo bound morphemes, Crasborn et al., 2008, s. 49*).

³⁷ Pro další výzkum by neverbální užití úst, zdá se, bylo výhodnější oddělit od orálních komponentů jako samostatný typ pohybů a pozic úst (srov. Boys Braem; Sutton-Spence, 2001, s. 3, 78, s odkazem na Coerts, 1998).

³⁸ Analyzovaný materiál bude blíže specifikován v poslední kapitole práce (viz 5 Přehled orálních komponentů v českém znakovém jazyce).

³⁹ V případě zrcadlení manuální složky znaku pak nechávám k úvaze, zda za jejich význam (funkci) můžeme považovat i toto samotné zrcadlení manuální složky znaku.

Bickford a Fraychineaudová (2008) považují orální komponenty, které přidávají další významy ke znakům (viz 3.1.2 Orální komponent jako dodatečná součást znaku), za derivační (slovotvorné) morfémy, avšak s ohledem na významy, které často orálním komponentům přisuzujeme (např. velikost, různé okolnosti děje aj., viz 3.1 Význam a funkce orálních komponentů), bychom je pravděpodobně mohli chápat také jako (vázané) kořeny, které společně s kořenem složky manuální tvoří celý znak.⁴⁰ Možnost chápání orálních komponentů jako vázaných kořenů Bickford a Fraychineaudová (2008, s. 38) také připouštějí, nicméně předpokládají spíše variantu orálních komponentů jako derivačních afixů (viz výše), a to z toho důvodu, že orální komponenty nemohou stát ve větě samostatně bez manuální složky znaku a vztahují se k významu (modifikují nebo specifikují ho) manuální složky znaku, ke které se připojují. Domnívám se však, že samostatné užití (bez příslušného pohybu nebo příslušné pozice úst) není obvyklé ani u manuální složky znaku a že specifikování nebo modifikování významu může být realizováno i lexikálním (kořeným) morfémem např. v subordinačních kompozitech (srov. české *velkoměsto*, které obsahuje dva kořeny, kde jeden je závislý na druhém).

3.3.2 ČLENĚNÍ ORÁLNÍHO KOMPONENTU NA MENŠÍ JEDNOTKY

Dalším důvodem, proč bychom orální komponenty mohli považovat za morfémy, je předpokládaná možnost jejich dělení na elementární jednotky, které už význam nenesou, ale dokážou ho rozlišit – fonémy (viz Palková, 1994). Existují totiž orální komponenty, ve kterých je v průběhu jejich artikulace možné zachytit změnu uspořádání úst, a tím rozeznat jejich sekvenční dílčí složky (viz např. změna z pozice s nafouklými tvářemi⁴¹ na pozici s vyceněnými zuby – obr. 52, 53).

⁴⁰ Proces skládání více kořenů a kumulování lexikálních významů do jednoho slova je typický pro tzv. polysyntetické jazyky (viz Čermák, 2007, s. 203–205).

⁴¹ Na fotografii (viz obr. 52) je možné zaznamenat, že mluvčí má nafouklou pouze pravou tvář. Nafouknutí pouze jedné tváře jsem v analyzovaném materiálu zachytil i u jiných mluvčích (a u jiných znaků) českého znakového jazyka. Domnívám se, že by se mohlo jednat o další projev zrcadlení manuální složky znaku (viz 3.2.3 Zrcadlení manuální složky znaku), kdy by v případě jednoručních znaků nebo znaků, v nichž jedna ruka je tzv. pasivní (je místem artikulace), mohla být nafouknuta i pouze jedna tvář – ta, která je na stejné straně jako ruka aktivní.

**Obr. 52 Znak „VELMI LEVNÝ“
- počáteční pozice**

**Obr. 53 Znak „VELMI LEVNÝ“
- koncová pozice**

Wollová (2001) si také všímá změn pozic úst v jednom orálním komponentu, kde každá z nich vždy odpovídá určité fázi pohybu rukou, a v opoře o další zahraniční práce, které se věnují sekvenční struktuře znaku (Liddell; Johnson, 1989, Sandler, 1989 a Wilbur, 1990), tyto pozice úst vymezuje jako „hlásky“ (*consonants, vowels*),⁴² na které můžeme orální komponent rozdělit (viz obr. 54). K těmto „hláskám“ můžeme podle mého názoru přirovnat také složky orálního komponentu, které Bergmanová a Wallin (2001) označují jako segmenty (viz 2.2 Orální a mluvní komponent jako součást znaku).⁴³

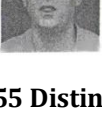
CONSONANTS - syllable-initial
 p bilabial stop
 f labio-dental stop
 CONSONANTS - syllable-final
 p bilabial stop
 m bilabial nasal
 ʃ glottal stop
 VOCALICS
 y front rounded vowel
 ʌ a low central vowel
 u back rounded vowel
 h pharyngeal fricative
 w bilabial fricative
 θ interdental fricative
 ʃ rounded palatal fricative
 BREATH PATTERNS
 > exhalation
 < inhalation

Obr. 54 Seznam zjištěných „hlásek“ v britském znakovém jazyce

⁴² Za souhlásky (*consonants*) jsou považována zavřená ústa a ruce v zastavené pozici a za samohlásky (*vowels*) otevřená ústa a ruce v pohybu (více viz Woll, 2001, s. 92–96).

⁴³ Bergmanová a Wallin (2001, s. 52) u vymezených segmentů také upozorňují na jejich vztah („kooperaci“) s manuální složkou znaku.

Bergmanová a Wallin (viz tamtéž) se pokusili vydělit jednotlivé segmenty (viz obr. 3) na základě minimálních párů (*minimally contrasting*) celých znaků. Nenašli ale žádné takové znaky, jejichž manuální složka by byla shodná a jejichž význam by byl rozlišen pouze určitou částí orálního komponentu. Proto se rozhodli od manuální složky znaku odhlédnout a srovnávat jen orální komponenty mezi sebou. Dále na základě analýzy vydělených segmentů určili také distinktivní rysy (*distinctive features*), které používají pro jejich popis a pochopení vztahů mezi nimi (viz obr. 55).

		open	in	air	corner	forward	round	jaw	tongue
I		-	-	-					
II		-	-	+					
III		-	+	-					
IV		+			+	-	-	-	
V		+			-	+	-	-	
VI		+			-	+	+	-	
VII		+			-	-	-	-	
VIII		+			+			+	
IX		+		+					
X		+							+

Obr. 55 Distinktivní rysy segmentů orálních komponentů švédského znakového jazyka.⁴⁴

⁴⁴ *open* – otevření, *in* – vtažení, *air* – vzduch, *corner* – koutky, *forward* – protažení, *round* – okrouhlost, *jaw* – čelist, *tongue* – jazyk

Domnívám se, že ani v českém znakovém jazyce nebude možné vydělit případné fonémy orálních komponentů na základě minimálních párů celých znaků. Oddělení manuální složky znaku a orálních komponentů při vydělování možných fonémů v českém znakovém jazyce považuji vzhledem k velmi odlišnému artikulačnímu ústrojí obou složek znaku za přirozené.⁴⁵ Stejně tak při vydělování fonémů manuální složky znaku jsou za minimální páry považovány znaky, kde se manuální složka liší v jednom svém parametru, který odlišuje význam znaků, a je přitom odhlédnuto od odlišného pohybu/odlišné pozice úst (srov. např. znaky ŘEDITEL a SPORT, kde je za foném, který je „jediným“ odlišujícím prvkem, považováno místo artikulace – pas ve znaku ŘEDITEL a hrud' ve znaku SPORT; ve skutečnosti se ale liší také mluvní komponenty znaků – viz obr. 56, 57, nebo znak VLASTNÍ a znak, který vyjadřuje radostnou reakci, kde je za foném, který je „jediným“ odlišujícím prvkem, považován tvar ruky – „D“⁴⁶ ve znaku VLASTNÍ a „V“ ve znaku s významem „radostné reakce“; ve skutečnosti se ale liší také orální komponenty obou znaků – viz obr. 58, 59).

Obr. 56 ŘEDITEL

Obr. 57 SPORT

Obr. 58 VLASTNÍ

Obr. 59 Znak pro vyjádření radosti

⁴⁵ Domnívám se, že by mohlo být problematické srovnávat tolik odlišné formy („postavené“ zcela jiným artikulačním ústrojím).

⁴⁶ Pro zjištění podoby tvaru ruky viz 4.3 Notační systém pro orální komponenty českého znakového jazyka, obr. 80.

Zcela jistě se v této bakalářské práci nepodaří předložit jasný „návod“, jakým způsobem možné fonémy užití v orálních komponentech určit; v situaci, kdy není znám jazykový status orálních komponentů v českém znakovém jazyce a nevíme ani to, zda skutečně můžeme v orálních komponentech fonémy vydělit, to považuji za značně náročné. Studie, které tuto problematiku již řeší (srov. výše zmíněné práce Bergman; Wallin, 2001, nebo Woll, 2001) – alespoň v rámci popisu jiných znakových jazyků – by se však pro budoucí výzkum orálních komponentů českého znakového jazyka, jejich struktury a úlohy v jazykovém systému, mohly stát dobrým základem.

4. ZÁPIS ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ

Pro další výzkum a popis orálních komponentů je třeba uspokojivě vyřešit jejich písemný záznam. Při úvahách, jakým způsobem orální komponenty zapisovat, se nabízí možnost reflektovat i způsoby zápisu manuální složky znaků, které jsou (nejen) pro český znakový jazyk popsány mnohem detailněji (srov. Macurová, 1996, Okrouhlíková, 2008, Miller, 1998 aj.). Usouvztažnit zápis orálních komponentů se zápisem manuální části znaků by mělo být možné na základě stejné (vizuálně-motorické) povahy zapisovaných prostředků. Dalším důvodem, proč se zaměřit na způsoby zápisu manuální části znaků, může být snaha zachytit v zápise znak jako celek (tj. jeho manuální složku i příslušný pohyb/příslušnou pozici úst).⁴⁷ V rámci této snahy by zřejmě bylo také potřebné zabývat se otázkou, jakým způsobem začlenit zápis orálních komponentů do již existujících systémů zápisu manuální složky znaku (viz 4.3 Notiční systém pro orální komponenty českého znakového jazyka).

Okrouhlíková (2008, s. 7) zmiňuje, i na základě poznatků ze zahraniční odborné literatury (např. Stokoe; Casterline; Cronenberg, 1976, Colville, 1986, Prillwitz; Zienert, 1990, Miller, 2001 aj.), tři způsoby zápisu znaku:⁴⁸ slovní popis, transkripci glosami a notační (transkripční) systém. Všechny tři způsoby jsou podle mého názoru v zásadě aplikovatelné i úžeji na zápis orálních komponentů (viz níže).

Slovní popis

Pro orální komponenty v českém znakovém jazyce bylo doposud užíváno zejména slovního popisu, a to buď v rámci celé nemanuální složky znaku, např.: „*Negativní výraz – stažené obočí, naklonění hlavy ve směru pohybu ruky, pootevřená ústa, lehce vyplazený jazyk.*“ (Motejzíkova; Vysuček, 2003, s. 25), nebo samostatně: „*o.k. nafouknuté tváře*“ (Motejzíkova, 2007, s. 13). Domnívám se, že použití slovního popisu v situaci, kdy není vytvořen žádný systém zápisu, není k dispozici žádný rejstřík orálních komponentů, popřípadě jejich dílčích složek (viz 3.3.2 Členění orálního komponentu na menší jednotky), o který bychom se mohli opřít, se zdá být prvním řešením, které se pro zápis orálních komponentů nabízí.

⁴⁷ Zápis mluvních komponentů v této kapitole však nechávám stranou.

⁴⁸ Okrouhlíková (2008) se sama zaměřuje zejména na zápis manuální složky znaku. Zmiňuje (s. 8, 10, 13, 15) ale i možnost aplikovat některé způsoby zápisu na nemanuální složku znaku, popřípadě možnost doplnit do některého zápisu manuální složky znaku i zápis nemanuální složky znaku včetně orálních/mluvních komponentů.

Při slovním popisu orálních komponentů můžeme ale narážet podobně jako u slovního popisu manuální složky znaku (srov. Okrouhlíková, 2008, s. 7) na problémy s jasnou a přesnou formulací, podle níž by šlo orální komponent reprodukovat. Motejzíkova a Vysuček (2003) a dále také Vysuček v dalších svých pracích (2008, 2009) doplňují slovní popis fotografiemi, na kterých jsou dané orální komponenty vyobrazené. Fotografie ovšem nemůžeme použít kdykoli, když potřebujeme určitý orální komponent zapsat, a navíc fotografie zachycují pouze statický obraz, který v některých případech může odpovídat jen části orálního komponentu tvořeného pohybem úst (popř. změnou různých pozic úst) v průběhu artikulace znaku. I s použitím fotografií tedy bude detailní, jasný a jednoznačně interpretovatelný popis poměrně náročný a zdlouhavý.

Náročné také bude prostřednictvím slovního popisu docílit jednotnosti zápisu. Můžeme předpokládat, že stejný orální komponent bude různými autory popisován různě. Ale na rozdíl od slovního popisu celého znaku, kdy je potřeba sledovat mnohem větší množství variací pohybů, poloh, tvarů, vzájemných uspořádání a kombinací, může být pro zápis orálních komponentů (popřípadě jejich dílčích složek) vytvořen ustálený rejstřík slovních popisů, který by pak mohl sloužit jako základ notačního systému (viz 4.1 Přehled notačních systémů pro zápis orálních komponentů).

Transkripce glosami

Okrouhlíková (2008, s. 7–8) popisuje glosy jako slova psaná velkými písmeny, která jsou významem nejbližším možným ekvivalentem daného znaku. Zápis celé věty v českém znakovém jazyce pak může vypadat například takto: „*DNES – ODPOLEDNE – VÝLET – MUSET – ZRUŠIT – DŮVOD – PRŠET*“ (Motejzíkova, 2007, s. 17). Tento typ notace je vhodný spíše pro práce, které se zaměřují jen na syntax, popřípadě pro jiné práce, v nichž není předmětem zájmu vnitřní struktura znaku (srov. Okrouhlíková, 2008, s. 8).

V případě zápisu orálních komponentů by bylo problematické používat významově ekvivalentní slova, nicméně i zde můžeme k zápisu využít hlásky mluveného jazyka (jinak než při slovním popisu). Místo ekvivalence na základě významu by orální komponent s vybranou hláskou nebo kombinací hlásek spojovala ekvivalence na základě formy. Už v některých slovních popisech nemanuální složky znaku je pro snazší představu správné artikulace orálního komponentu využito příkladu české hlásky, jejíž artikulace je shodná, např. „*Opakované krátké nafouknutí tváří, podle počtu pohybů rukou, artikulace „BB“.*“ (Vysuček, 2008, s. 19) nebo „*Svěšené koutky rtů, dolní ret se vtáhne pod horní, artikulace „F“.*“ (Vysuček, 2008, s. 20) nebo „*Vyfukování vzduchu, rty*

vyšpulené, artikulace „U.“ (Vysuček, 2008, s. 22). Přibližná shoda artikulace orálních komponentů s artikulací některých českých hlásek tedy umožňuje využít k zápisu orálních komponentů i samotné hlásky a jejich kombinace bez nutnosti zdlouhavého slovního popisu průběhu artikulace orálního komponentu (viz např. obr. 60, 61).

Obr. 60 Orální komponent podobný hlásce „B“

Obr. 61 Orální komponent podobný hlásce „U“

Zápis ekvivalentními hláskami je bezesporu snazší a rychlejší než slovní popis (i čtení vytvořeného zápisu by mělo být velmi rychlé). Ne všechny orální komponenty, popř. jejich dílčí složky, jsou ale podobné aspoň nějaké české hlásce (viz např. výše obr. 51). I v případě zápisu ekvivalentními hláskami je tedy třeba vytvořit pro širší užití notační systém, který bude využívat ustáleného rejstříku hlásek pro konkrétní orální komponenty, popř. jejich dílčí složky, a dalších prostředků pro zápis těch orálních komponentů/jejich dílčích složek, kterým žádná hláska neodpovídá (více viz 4.2 Přehled prostředků notačního systému).

Notační (transkripční) systém

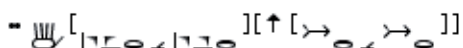
Notační systémy pro znakové jazyky se skládají z ustálené a uspořádané soustavy symbolů⁴⁹ (srov. např. tzv. Hamburský notační systém⁵⁰ – obr. 62, český notační systém Macurové (1996)⁵¹ – obr. 63, nebo tzv. Signwriting⁵² – obr. 64), popřípadě jiných

⁴⁹ Shodně s řadou autorů prací zaměřených na zápis znakových jazyků (srov. Colville, 1986, Macurová, 1996, Miller, 1998, Okrouhlíková, 2008, aj.) budeme v této bakalářské práci chápat *symbol* obecněji, tj. jako prostředek zápisu, kde vztah formy a významu není libovolný, nikoli jako druh znaku v oblasti sémiotiky, který se naopak libovolným vztahem mezi formou a významem vyznačuje (srov. ESČ, s. 470).

⁵⁰ Hamburský notační systém (HamNoSys) byl v první verzi sestaven v roce 1984 a poprvé byl publikován (Prillwitz et al., 1987) o tři roky později (viz Hanke, 2004, s. 1.) Tento notační systém je dále rozvíjen – v současnosti je k dispozici již ve čtvrté revidované verzi a pracuje se také na začlenění notace nemanuální složky znaku (viz 4.1 Přehled notačních systémů pro zápis orálních komponentů).

⁵¹ Český notační systém poprvé představuje Macurová (1996). Systém vychází z britské notace (Brennan, Colville; Lawson, 1984) a byl později (Beneš, 2003) modifikován (viz Okrouhlíková, 2008, s. 19, 73).

ustálených a uspořádaných prostředků zápisu (viz 4.2 Přehled prostředků notačního systému), a umožňují proto zachytit znak nebo některou/některé z jeho složek poměrně jednoznačně; zápis vytvořený určitým notačním systémem by měl být podle pravidel daného notačního systému jednotně interpretovatelný. Jednotná interpretace zápisu je pak žádoucí pro jeho širší využití (například při výzkumech znakových jazyků), poskytuje možnost sdílet zaznamenaná data mezi více autory/výzkumníky i jejich další publikaci (k tomu srov. Macurová, 1996).

Obr. 62 Hamburský notační systém

Obr. 63 Český notační systém (Macurová)

Obr. 64 SignWriting

Většina notačních systémů se podle Okrouhlíkové (2008) zaměřuje pouze na zápis manuální složky znaku. Sama podrobněji popisuje jediný notační systém, který zahrnuje složku nemanuální – Edinburský nemanuální notační systém (viz 4.1 Přehled notačních systémů pro zápis orálních komponentů). Notační systémy určené pro manuální složku znaku jsou pravděpodobně více propracovány i rozšířeny,⁵³ nicméně dnes již existuje řada autorů, kteří ve svých pracích prezentují svůj notační systém určený pouze pro orální komponenty (viz 4.1 Přehled notačních systémů pro zápis orálních komponentů).

Jak v případě notačních systémů určených pouze pro manuální složku znaku, tak v případě notačních systémů určených (také) pro orální komponenty (příp. pohyby/pozice úst nebo celou nemanuální složku znaku) narážíme na problém se sjednocením zápisu napříč jednotlivými znakovými jazyky. Kvůli absenci jednotného transkripčního systému (srov. Mezinárodní fonetická transkripce – IPA – pro mluvené jazyky) je výměna poznatků například o fonologii a fonetice znakových jazyků, myslím, značně ztížená (k tomu srov. Miller, 1998 nebo Okrouhlíková, 2008, s. 14).

⁵² SignWriting (Sutton, 1981) je systém založený na ikonických znázorněních hlavy, rukou a jejich pohybů. Vychází z notačního systému pro zaznamenání pohybů tance (*DanceWriting* – Sutton, 1973) – viz Miller (1998).

⁵³ První známý (srov. např. Miller, 1998, Hanke, 2004, s. 1) notační systém znakového jazyka byl zaměřený pouze na manuální složku znaku a pro potřeby analýzy a zápisu amerického znakového jazyka ho sestavil Stokoe (1960). Inspirací Stokoeho systémem vznikly i další významné notační systémy, kterými jsou například Hamburský notační systém (viz výše) nebo notační systém (Brennan; Colvill; Lowson, 1984) britského týmu výzkumného projektu v Edinburgu (k tomu srov. Colville, 1984, Miller, 1998).

4.1 PŘEHLED NOTAČNÍCH SYSTÉMŮ PRO ZÁPIS ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ

V případě zápisu orálních komponentů se setkáváme s notičními systémy různých typů lišících se například mírou podrobnosti (od zápisu celé nemanuální složky s jen okrajovým záznamem orálních komponentů až po detailní záznam prostředků podílejících se na artikulaci jednotlivých částí/segmentů orálních komponentů) a/nebo zvolenými prostředky zápisu (viz 4.2 Přehled prostředků notačního systému). Níže jsou některé z těchto notačních systémů představeny.⁵⁴ Informace o daném notačním systému jsou čerpány ze zdroje uvedeného v názvu v závorce (pokud není uvedeno jinak). Rok uvedený u každého názvu zápisu informuje o jeho první publikaci, nikoli o době vzniku notačního systému. Obrázky/fotografie u jednotlivých notačních systémů jsou pouze ilustrační, a pokud to nebude nutné pro pochopení fungování daného notačního systému, nebudou překládány anglické popisy orálních komponentů, které jsou na nich zobrazeny. Často bohužel nejsou ke slovnímu popisu připojeny fotografie, a přesná podoba orálního komponentu/jeho dílčí složky tedy není vždy zcela jasná. Srozumitelný překlad do češtiny je proto obtížný.

Úprava pro Hamburský notační systém – HamNoSys 4 (Hanke et al., 2002)

Hamburský notační systém (HamNoSys) je z velké části fonetický notační systém, který stejně jako některé další notační systémy (srov. Miller, 1998 a Hanke, 2004, s. 1) vychází ze Stokoeho notace pro americký znakový jazyk (Stokoe, 1960) a zaměřuje se zejména na manuální složku znaku. Nicméně již od představení jeho první verze (Prillwitz et al., 1987) autoři zmiňují potřebu postihnout v zápise také nemanuální složku znaku (viz Hanke et al., 2002, s. 44). Úplné začlenění nemanuální složky včetně všech detailů jejích jednotlivých částí (zejména pohybů a pozic úst) ale nebylo kvůli velkému množství nových symbolů, které by bylo potřeba vložit do jednoho fontu, možné (viz tamtéž).⁵⁵

Orální komponenty (a další nemanuální aktivity, které dále nechávám stranou) byly do notačního systému zahrnuty alespoň jako celek – kódem, který vždy odkazuje na jeden konkrétní orální komponent v předem sestaveném rejstříku (viz obr. 65). Kód se skládá z písmene označujícího nejvýraznější část úst, která se na artikulaci orálního komponentu podílí (D – zuby, J – čelist, L – rty, C – tváře, T – jazyk), následně z číslice, která označuje pořadí orálního komponentu, a za ni je možné ještě přidat „C“, pokud je možné daný orální komponent artikulovat jak na dominantní (pro praváky pravé), tak

⁵⁴ Soupis notačních systémů nemusí být vyčerpávající.

⁵⁵ Užité font má max. 256 znaků/symbolů (Hanke et al., 2002, s. 44).

nedominantní (pro praváky levé) straně (např. pravé/levé tváři, pravém/levém koutku úst apod.). Celý kód (např. „C04C“) je pak k zápisu manuální složky znaku připojen v hranatých závorkách.

	C01	cheeks puffed	(static)
	C02	cheeks and upper and lower lip areas puffed	(static)
	C03	cheeks puffed gradually	(dynamic)
	C04(C)	one cheek puffed	(static)
	C05(C)	one cheek puffed; blow out air briefly at corner of one's mouth	(dynamic)
	C06(C)	one cheek puffed; blow out air briefly at corner of one's mouth when touching cheek with index finger	(dynamic)
	C07	cheeks sucked in, without sucking in air	(static)
	C08	cheeks sucked in, sucking in air through slightly open lips	(dynamic)
	C09(C)	tongue pushed into cheek (visible from outside)	(static)
	C10(C)	tongue pushed into cheek several times (visible from outside)	(dynamic)
	C11(C)	one cheek puffed; blow out air briefly at corner of one's mouth several times	(dynamic)
	C12	lips closed, tongue pushed behind bottom lip/chin (visible from outside)	(static)

Obr. 65 Ukázka z rejstříku orálních komponentů z HamNoSys 4⁵⁶

Edinburský nemanuální notační systém – ENCS (Colville et al., 1984)

Edinburský notační systém vznikl v rámci projektu Edinburský výzkum britského znakového jazyka (*Edinburgh British Sign Language Research Project*) za účelem zachytit nemanuální nosiče významu (viz 2.1 Orální komponenty a nemanuální nosiče významu). Aktivita jednotlivých nemanuálních nosičů je zaznamenána symboly (viz obr. 66) vycházejícími z revidované verze Stokoeho notačního systému (Stokoe, 1978)⁵⁷ pro manuální složku znaků amerického znakového jazyka. Symboly jsou umístovány dovnitř

⁵⁶ Kompletní rejstřík orálních komponentů HamNoSys viz příloha 1.

⁵⁷ Původní verze notačního systému (Stokoe, 1960) byla zrevidována (Stokoe, 1978) a přizpůsobena potřebám britské notace manuální složky znaku, která také v rámci Edinburského výzkumu britského znakového jazyka vznikla (v týmu Brennanové, Colvilla a Lawsonové). Tato upravená notace manuální složky znaku je publikována (Brennan; Colvill; Lawson, 1984) a později se stává základem české notace Macurové (viz 4.3 Notační systém pro orální komponenty českého znakového jazyka).

i v okolí kruhu znázorňujícího obličej (viz obr. 67), který vychází ze systému Sign Writing (Sutton, 1981), do pozic, které odpovídají skutečnému umístění daného nemanuálního nosiče. K symbolům můžeme přidat i další doplňující značky (viz obr. 68) pro upřesnění typu pohybu. Na pozici úst dochází často ke kombinaci jednotlivých symbolů tak, aby mohly být zachyceny různé pohyby rtů, jazyka a dalších částí úst. Ani tak ale není možné zachytit všechny pohyby a pozice úst a je třeba často připojit ještě speciální poznámku s popisem daného pohybu (k tomu srov. Okrouhlíková, 2008, s. 111–114).

^	nahoru	□	otevřený	stav nebo finální pozice
∨	dolů	×	zavřený	
~	nahoru a dolů	↔	zúžený	
>	vpravo	÷	otevírání	proces (po- hyb)
<	vlevo	#	zavírání	
↗	ze strany na stranu	⌘	zužování	
^	dopředu	ω	kroucení	
^	dozadu	η	kývání	
^	dopředu a dozadu	†	vzadu	

Obr. 66 Symboly pro zápis nemanuálních nosičů významu

Obr. 67 Kruh znázorňující obličej

•	tečka nad symbolem značí rychlý pohyb
◦	kroužek nad symbolem značí krátký pohyb
•	tečka za symbolem značí, že pohyb se jednou opakuje
••	dvě tečky za symbolem značí, že pohyb je opakovaný vícekrát

Obr. 68 Doplňující značky pro upřesnění typu pohybu

Dánský notační systém (Kristoffersen; Niemelä, 2008)

V dánské práci o výzkumném projektu pro vytvoření slovníku dánského znakového jazyka (Kristoffersen; Niemelä, 2008) je prezentován kombinovaný notační systém, který má být ve slovníku využit pro záznam orálních komponentů. V tomto projektu zachytili 35 orálních komponentů, jejichž artikulace odpovídá artikulaci některých dánských hlásek.⁵⁸ Pro tyto orální komponenty je pak ve slovníku použit některý z 35 ustálených zápisů pomocí ekvivalentních hlásek. Orální komponent se zapisuje jako celek (nikoli po jeho dílčích složkách) mezi dvě lomítka (viz obr. 69).

⁵⁸ Hlásky, které jsou podobné danému orálnímu komponentu, ale nevytvářejí žádné dánské slovo ani nejsou odvozeny ze slova, které by bylo ekvivalentem znaku v mluvené dánštině.

Dále ale také zachytili 18 orálních komponentů, jejichž artikulace neodpovídala žádné z dánských hlásek. Tyto orální komponenty autoři zapsali ustáleným slovním popisem (viz obr. 70).

/æds/	/blabla/	/if/	/ord/
/aj/	/bo/	/im/	/paf/
/ar/	/bom/	/jar/	/søf/
/årh/	/bombom/	/lala/	/tata/
/bæd/	/bus/	/m/	/tøp/
/bar/	/do/	/o/	/væd/
/bi/	/faw/	/øde/	/vasvas/
/bif/	/fi/	/øf/	/y/
/bip/	/i/	/oij/	

Obr. 69 Dánský zápis ekvivalentními hláskami

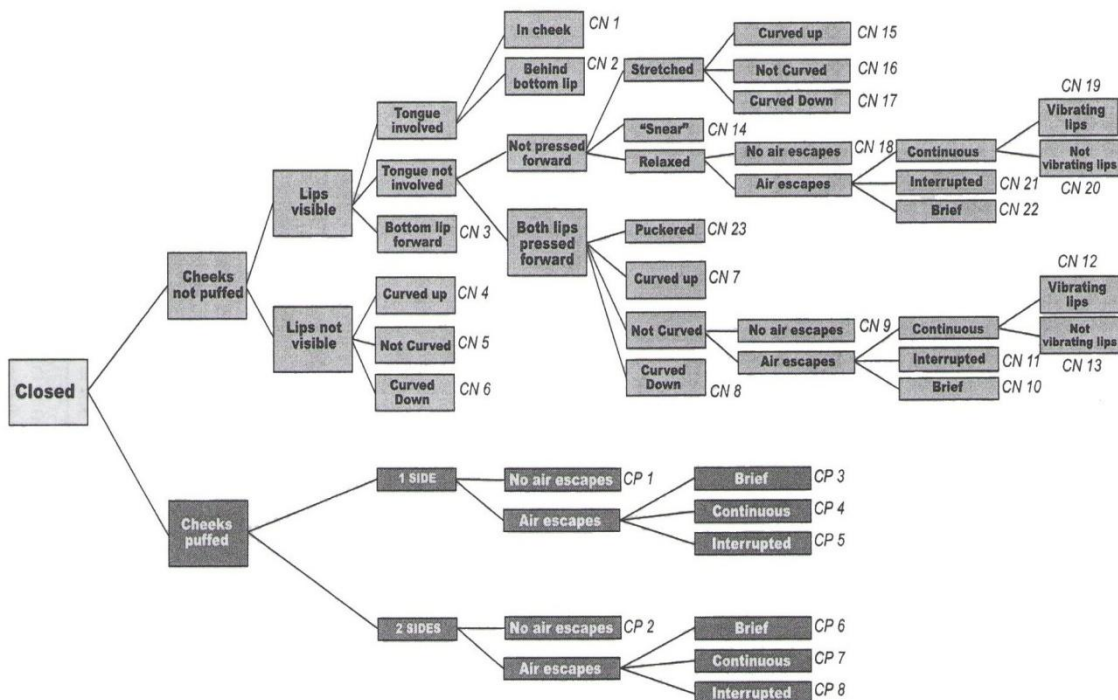
< bite one's tongue >	< lick one's lips >
< munch >	< pout >
< nothing >	< tongue expands the cheek >
< chattering teeth >	< tongue out >
< short puff of air >	< tip of tongue out >
< long puff of air >	< a quick back and forth movement of the tongue >
< puffy cheeks >	< a quick up and down movement of the tongue >
< puffy cheek >	< a quick side to side movement of the tongue >
< puffy lower jaw >	< vibrating lips >

Obr. 70 Dánský zápis ustálenými slovními popisy

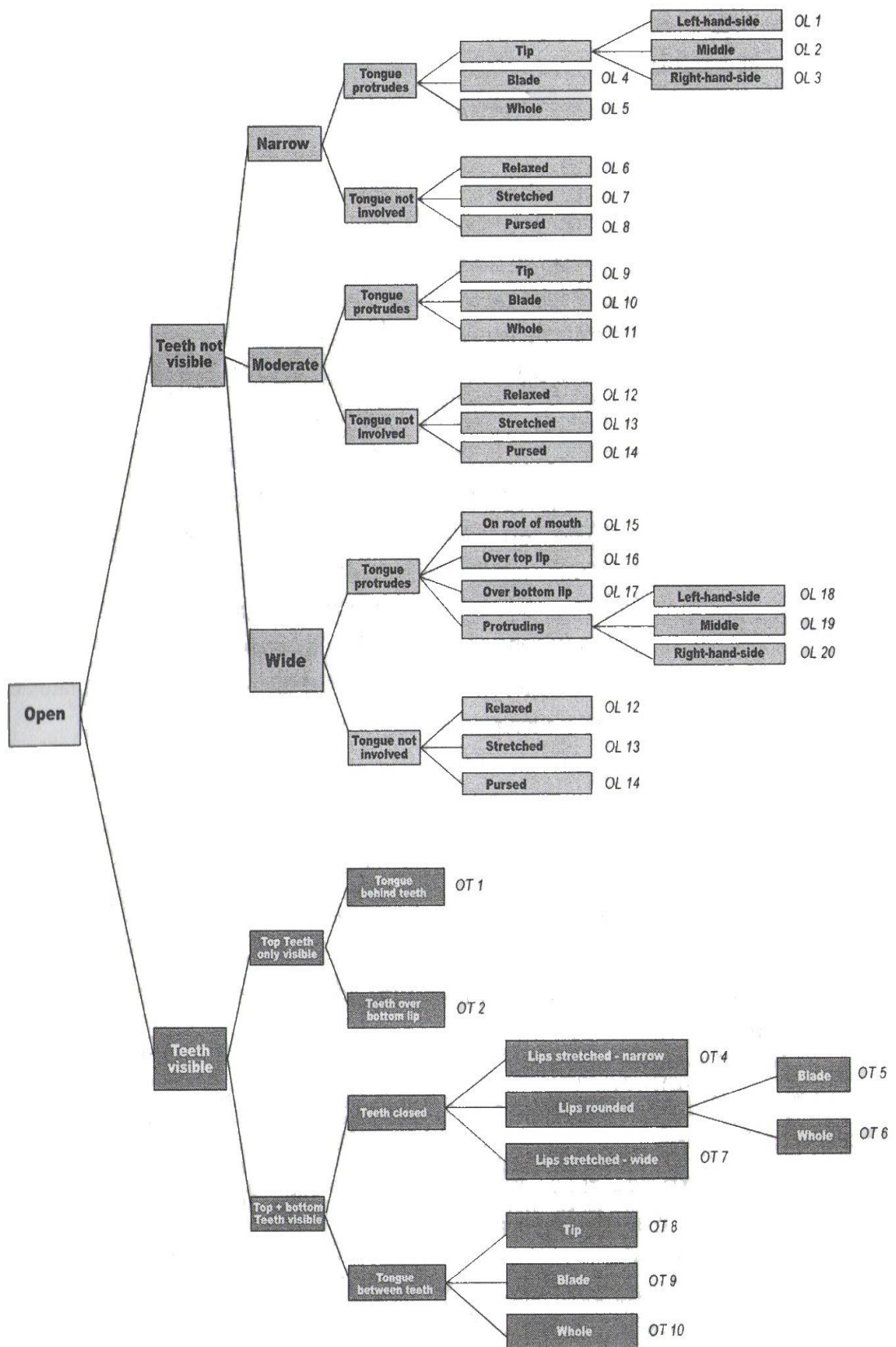
Britský notační systém (Sutton-Spence; Day, 2001)

Notační systém prezentovaný v britské práci o orálních komponentech (Sutton-Spence; Day, 2001) je založený na stromovém diagramu zachycujícím různé pozice jednotlivých částí úst. Zahrnuje pohyby a pozice rtů (horizontálně, vertikálně, vpřed a vzad), tváří, zubů a jazyka a zachycuje také průchod vzduchu. Samotný zápis má podobu kódu (např. „CN15“), který definuje celý orální komponent podle jeho polohy ve stromovém diagramu (viz obr. 71, 72), kde je daný orální komponent slovně popsán. Stromový diagram začíná rozdělením orálních komponentů na ty, ve kterých jsou ústa otevřená, a na ty, u nichž jsou ústa zavřená. U každé větve pokračuje rozdělením na dvě části –

u zavřených úst rozlišujeme nafouklé (kód začíná *CP*) nebo nenafouklé (kód začíná *CN*) tváře a u otevřených úst rozlišujeme viditelné (kód začíná *OT*) nebo skryté (kód začíná *OL*) zuby. Další větvení diagramu probíhá na základě výběru ze dvou až tří způsobů užití rtů, jazyka a vzduchu.

Obr. 71 Diagram kódů britského notačního systému – zavřená ústa

Obr. 72 Diagram kódů britského notačního systému – otevřená ústa

Norský notační systém (Vogt-Svendsen, 2001)

Vogt-Svendsenová (2001) ve své práci popisuje notační systém vycházející z její dřívější notace (1983, viz obr. 73), ve které rozděluje orální komponent na parametry pěti prvků (otevření čelisti, pozice rtů, pozice tváří, pozice jazyka a průchod vzduchu). Každý parametr má svůj symbol a slovní popis. K zápisu orálního komponentu pak ve své práci (2001) užívá již jen slovních popisů. Původní notační systém (1983) byl rozšířen o nový (šestý) prvek – bradu – a o dva nové parametry pozic rtů. Pokud se orální komponent během své artikulace proměňuje (ústa se například otvírají, zavírají nebo jinak mění své uspořádání z jedné kombinace parametrů na jinou), je rozdělen do dvou fází – počáteční (*initial*) a koncové (*final*), z nichž každá má svůj slovní popis, a pokud je orální komponent opakován, je za slovním popisem parametrů v závorce opakování vyznačeno (viz obr. 74).

Jaw opening	Positions of the lips	Positions of the cheeks	Positions of the tongue	Use of air
closed •	neutral =	puffed out ()	tip out v	air puffs §
crack (slit) o	bent up(wards) ∪	right cheek puffed out)	tip left <	stream of air
open ⇐	bent down(wards) ∩	sucked in) (tip touching back of front teeth ㄣ	
gap 0	stretched out ⇔		tip touching front of front teeth ㄣ	
	pursed together >=<		surface against back of lower lip ㄣ	
	pushed forwards =			
	sucked in =			
	lower lip stretched out ⇔			
	lower lip bent up against front teeth ∩			
	stretched out, bent up ⇔ ∪			
	pursed together, bent up >=< ∪			
	pursed together, bent down >=< ∩			
	pursed together, pushed forwards >=< =			

Obr. 73 Norský notační systém, 1983

Figure 21: JEG -VET (I know)
 MG: Initial: crack, chin forward.
 Final: closed, chin forward, lower lip on upper lip (repeated)

Obr. 74 Zápis norským notačním systémem, 2001

Italský notační systém (Ajello; Mazzoni; Nicolai, 2001)

Italský notační systém se snaží zachytit všechny viditelné prvky, které se na artikulaci orálního komponentu podílejí. Autoři vycházejí z výzkumu Vogt-Svendsenové (1981, 1983) a jejího notačního systému, který přizpůsobili svému rozdělení parametrů orálního komponentu. Notační systém je založený na kódech obsahujících číslice přiřazené šesti rozlišovaným prvkům (1. otevření čelisti, 2. pozice rtů, 3. pozice tváří, 4. pozice jazyka, 5. průchod vzduchu, 6. směr pohybu) a písmena odpovídající konkrétnímu parametru daného prvku (viz obr. 75). V případě, že se orální komponent opakuje, za celý kódový zápis se vloží znaménko „+“ tolikrát, kolikrát má opakování proběhnout (např. „1a2f3b5a++“).

1		2		3		4		5		6	
Aperture of Jaw		Position of Lips		Position of Cheeks		Position of Tongue		Use of Air		Direction of Movement	
a	closed	a	neutral	a	both puffed out	a	protrusion of tip	a	puff	a	opening
b	semi closed	b	curved upwards	b	one puffed out	b	contact with upper alveolar zone	b	stream	b	closing
c	semi open	c	curved downwards	c	both sucked in	c	contact with lower alveolar zone	c	inhalation		
d	open	d	stretched			d	contact with upper dental arc	d	vibration		
		e	contracted			e	contact with internal part of lower lip				
		f	protruded			f	contact with upper lip				
		g	sucked in								
		h	lower lip stretched								
		i	lower lip leaning on upper dental arc								
		l	stretched upwards								
		m	stretched downwards								
		n	contracted upwards								
		o	contracted downwards								
		p	protruded and contracted								

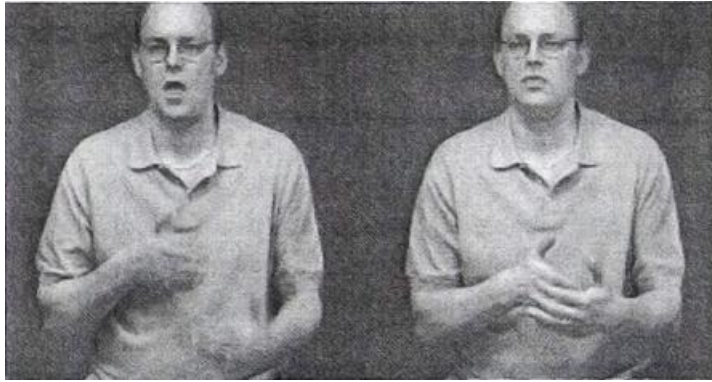
Obr. 75 Notační systém pro orální komponenty italského znakového jazyka

Švédský notační systém (Bergman; Wallin, 2001)

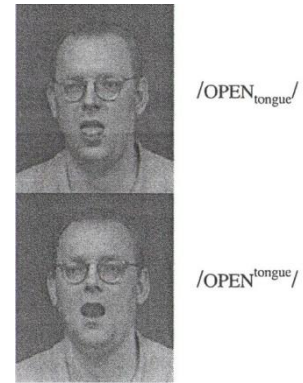
Součástí analýzy minimálních párů orálních komponentů (viz 3.3.2 Členění orálního komponentu na menší jednotky) prezentované ve švédské práci (Bergman; Wallin, 2001) byl také ustálený slovní popis 10 vydělených segmentů (viz obr. 76), který autoři používali i pro zápis orálních komponentů. V zápise orálního komponentu je mezi lomítky („/“) uveden každý jeho segment a segmenty jsou pak odděleny čárkou (např. „/OPEN, TONGUE/“ – viz obr. 77). K zapsanému segmentu může být ještě připojen dolní nebo horní index; například otevřený segment („/OPEN/“) artikulovaný společně s vystrčeným jazykem může být zapsán „/OPEN_{tongue}/“, pokud je jazyk opřený o dolní ret, nebo „/OPEN^{tongue}/“, pokud je jazyk opřený o horní zuby (viz obr. 78).

I		[-open]	/BILABIAL/
II		[-open +air]	/CHEEKS/
III		[+in]	/LABIODENTAL/
IV		[+corner]	/STRETCHED/
V		[+forward -round]	/FORWARD/
VI		[+forward +round]	/ROUND/
VII		[-forward -round]	/PURSED/
VIII		[+gap]	/OPEN/
IX		[+open +air]	/AIRSTREAM/
X		[+tongue]	/TONGUE/

Obr. 76 Ustálený slovní popis segmentů orálních komponentů švédského znakového jazyka

Obr. 77 Znak švédského znakového jazyka
zapsaný jako: /OPEN, TONGUE/

Obr. 78 Horní a dolní index
pro zápis jazyka

4.2 PŘEHLED PROSTŘEDKŮ NOTAČNÍHO SYSTÉMU

V uvedených notačních systémech pro zápis orálních komponentů jsme se setkali s různými prostředky zápisu. Kromě symbolů (Vogt-Svendsen, 1983, Colville et al., 1984) to byly ekvivalentní hlásky (Kristoffersen; Niemelä, 2008), ustálené slovní popisy (Bergman; Wallin, 2001, Vogt-Svendsen, 2001, Kristoffersen; Niemelä, 2008) a kódy (Sutton-Spence; Day, 2001, Ajello; Mazzoni; Nicolai, 2001, Hanke et al., 2002). Při úvahách o vytvoření notačního systému pro orální komponenty českého znakového jazyka se nabízí otázka, jaké z těchto prostředků v něm využít. Níže budou proto představeny některé výhody a možné problémy, které se s užitím jednotlivých prostředků pojí.

Symboly

Zápis symboly může být výhodný při snaze začlenit notaci orálních komponentů do některého z notačních systémů manuální složky znaku, který již symboly využívá (mimo jiné i český notační systém – viz Macurová, 1996). Symboly by také podle mého názoru byly vzhledem ke své motivovanosti podobou orálního komponentu dobře naučitelné a jejich užití v zápise orálních komponentů i rozpoznání orálních komponentů v takovém zápise by tak nemělo být obtížné. Problematické však může být užití symbolů pro zápis orálních komponentů na počítači. Pokud by byly nově vytvořeny symboly pro zápis orálních komponentů, nebudou jednoduše dostupné na klávesnici a bude potřeba vytvořit a instalovat buď aplikaci, která umožní zápis a případně i jeho zobrazení, nebo fonty, které přiřadí určité znaky na klávesnici daným symbolům. Tyto fonty je pak třeba mít nainstalované jak v počítači, kde probíhá zápis, zapisovatel si pak zvolí daný font v běžném textovém editoru (např. MS Word), tak v počítači, kde vytvořený dokument se zápisem budeme chtít zobrazit (srov. Okrouhlíková, 2008, s. 97–100).

Ekvivalentní hlásky

Notační systém využívající ekvivalentních hlásek je podle mého názoru také dobře naučitelný a velmi rychlý. Je bez problémů použitelný i při zápisu orálních komponentů na počítači bez nutnosti instalovat další aplikace nebo fonty, a tedy i lépe využitelný pro elektronické zpracování dokumentů a publikací. I v notačním systému založeném na ekvivalentních hláskách ale narážíme na komplikace. Jak již bylo zmíněno (viz 4 Zápis orálních komponentů), existují orální komponenty, ke kterým nenajdeme příslušný ekvivalent v žádné hlásce ani v jejich kombinaci. K nedostatečnému množství využitelných hlásek a jejich kombinací jsou uváděny (Sutton-Spence; Day, 2001, s. 72) i případy, kdy několik různých orálních komponentů, které se od sebe liší jen mírně, má stejný zápis pomocí hlásek (např. semknuté rty s různou mírou vysunutí rtů mají všechny zápis MM). V notačním systému, který využívá zápis ekvivalentními hláskami, ale může být v případech, kdy je pro více podobných orálních komponentů k dispozici jediná hláska, využito různých odlišujících parametrů. Konkrétně semknuté rty s různou mírou vysunutí rtů by mohly být zapsány například jako MM1, MM2, MM3..., nebo (Bickford; Fraychineaud, 2008) jako MM, MMM, M-M-M. Orální komponenty, popřípadě jejich dílčí složky, které by neodpovídaly žádné hlásce daného mluveného jazyka ani jejich kombinaci, by se, myslím, daly zapsat symbolem nebo ustáleným slovním popisem a notační systém by tak mohl využívat rejstříky prostředků různého typu (srov. dánský notační systém Kristoffersen; Niemelä, 2008).

Ustálené slovní popisy

Domnívám se, že i v případě, kdy je slovní popis orálního komponentu (nebo jeho části) ustálený, zápis nebude tak rychlý jako zápis ekvivalentními hláskami nebo symboly (srov. obr. 69, 70). Ustálené slovní popisy vidím spíše jako pomůcku využitelnou při výzkumu orálních komponentů, jako řešení zápisu pro jeden výzkum/projekt než jako řešení pro širěji použitelný notační systém. Obtížné může být například začlenění zápisu orálních komponentů ustálenými slovními popisy do zápisu manuální části znaku v notačním systému Macurové (více viz 4.3 Notační systém pro orální komponenty českého znakového jazyka).

Kódy

Užití kódů pro zápis orálních komponentů je podle mého názoru výhodné zejména při snaze zaznamenat co nejvíce detailů z daného orálního komponentu. Alfanumerické kódy poskytují v podstatě neomezené množství kombinací pro zápis libovolných

aspektů orálního komponentu (například částí úst, které se podílejí na artikulaci orálního komponentu – srov. notaci Ajello; Mazzoni; Nicolai, 2001 nebo Sutton-Spence; Day, 2001), zároveň jsou úsporné (zápis kódem nepotřebuje tolik místa jako např. zápis symboly), dobře použitelné při zápisu na počítači a lehce implementovatelné do existujících notačních systémů (kód se může jednoduše připojit za/nad zápis manuální složky znaku). Jejich nevýhodou je ale podle mého názoru poměrně náročné „čtení“, příp. (ve srovnání s ikonickými prostředky) delší doba nácvičku zápisu.

4.3 NOTAČNÍ SYSTÉM PRO ORÁLNÍ KOMPONENTY ČESKÉHO ZNAKOVÉHO JAZYKA

Domnívám se, že z prezentovaných notačních systémů, popř. prostředků zápisu není možné vybrat jediný ve všech směrech vyhovující. Pravděpodobně ani nemůžeme vytvořit jakýsi „univerzální notační systém“ vhodný pro jakýkoli zápis orálních komponentů; různým účelům zápisu mohou vyhovovat různé zápisy s různou mírou detailnosti a s užitím různých prostředků zápisu.

Pro účely dalšího výzkumu orálních komponentů českého znakového jazyka bude podle mého názoru třeba vytvořit takový notační systém, který **postihne všechny pohyby a pozice úst**,⁵⁹ **jež jsou součástí orálních komponentů**⁶⁰ (k tomu srov. 3.3.2 Členění orálního komponentu na menší jednotky), **umožní snadné užití při elektronickém zpracování** znaků (při tvorbě dokumentů, publikací a slovníků na počítači), **bude srozumitelný i uživatelům z jiných států** pro mezinárodní spolupráci na výzkumech znakového jazyka (vylučuje například užití českých hlásek s diakritikou), měl by být, pokud možno, **snadno osvojitelný** a v neposlední řadě **slučitelný s existujícím notačním systémem** pro manuální složku znaku českého znakového jazyka (Macurová, 1996).

V rámci této kapitoly se pokusím alespoň nastínit, jakým způsobem by mohl být notační systém orálních komponentů podle uvedených kritérií koncipován. Notační systém (Macurová, 1996)⁶¹ pro zápis manuální složky českého znakového jazyka

⁵⁹ Označení *pohyby a pozice úst* (resp. *pohyby/pozice úst*) je v této kapitole chápáno obecněji jako jakákoli činnost úst, nikoli jako zastřešující termín pro mluvní a orální komponenty, jak je tomu ve zbytku práce (viz 2 Vymezení orálních komponentů).

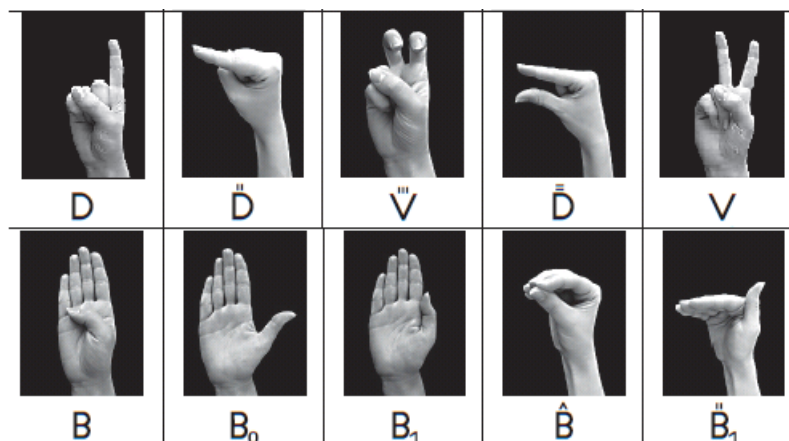
⁶⁰ Domnívám se, že první notační systém pro orální komponenty českého znakového jazyka by tedy měl být spíše fonetický, tj. měl by postihnout všechny viditelné pozice a pohyby úst bez ohledu na to, zda mají fonologickou platnost či nikoli; fonologickou platnost orálních komponentů/případně jejich dílčích složek zatím nejsme schopni určit (viz 3.3 Status orálních komponentů v jazykovém systému českého znakového jazyka).

⁶¹ Notační systém navržený Macurovou (1996) byl později (2003) modifikován Benešem. Svou verzi však Beneš nikdy nepublikoval. S oběma variantami se ale lze seznámit v publikaci Okrouhlíkové (2008). V této

využívá především symboly (pro umístění znaku – viz obr. 79, pro tvary rukou – viz obr. 80, pro pohyb rukou – viz obr. 81, pro orientaci dlaně a prstů – viz obr. 82, pro vzájemné uspořádání rukou – viz obr. 83)⁶² a dále hlásky (pro tvary rukou – viz obr. 80) a některá umístění znaku na tzv. pasivní ruce (viz Macurová, 1996).

∅	neutrální prostor (prostor před tělem, kde se ruce pohybují přirozeně a volně)	}	tvář(e)	↙	horní část paže (od loktu k rameni)
∨	celý obličej	∩	ucho/uši	✓	dolní část paže (od zápěstí k loktu)
∧	horní část hlavy	∏	krk	∩	loket
>	horní část obličeje, čelo	∩	horní část trupu	∩	vnější zápěstí (dlaň dolů)
<	oko/oči	∩	dolní část trupu	∩	vnitřní zápěstí (dlaň nahoru)
Δ	nos	∩	ramena	∩	bok(y)
∩	dolní část obličeje, brada	∩	hruč	∩	stehno
∩	pod bradou	∩	pas a těsně pod ním	∩	od kolena ke kotníku
∩	ústa a rty	∩	levá / pravá hrana trupu (od podpaží k bokům)		

Obr. 79 Symboly pro zápis místa artikulace (TAB)

Obr. 80 Symboly pro zápis tvaru ruky (DEZ)⁶³

bakalářské práci se budeme věnovat možnosti implementace zápisu orálních komponentů především do původní varianty české notace (Macurová, 1996).

⁶² Nejsou zde prezentovány všechny symboly z notačního systému Macurové (1996) ani zde nebude její systém detailně popsán (více viz Macurová, 1996 nebo Orkouhlíková, 2008).

⁶³ Na tomto obrázku jsou jen pro ilustraci zobrazeny vybrané tvary ruky (kompletní přehled tvarů ruky viz Okrouhlíková, 2008, s. 32–24).

Λ nahoru	↻ výměna	☞ skrčení (prstů)
V dolů	~ střídání	⋈ třepotání
ΛV nahoru a dolů	⊕ zkřížení	☞ "drobení" (konečky prstů)
> doprava	⋈ spojení / uchopení	= otvírání
< doleva	⇄ míjení	≡ zavírání
↗ ze strany na stranu	✕ kontakt	∅ žádný pohyb
↓ k tělu	⊙ kruhový pohyb	• opakování (za symbolem SIG)
↑ od těla	ω kroucení (otočka v zápěstí)	◦ krátký pohyb
↕ k tělu a od těla	☉ dlaň nahoru	• prudký pohyb
⊙ vsunutí	☏ dlaň dolů	[konečný stav ruky
⊂ přiblížení	η kývání (ohyb v zápěstí)]
÷ oddálení	η mávání (ohyb v kotníku ruky)	

Obr. 81 Symboly pro zápis pohybu rukou (SIG)

Λ nahoru	↓ k tělu	> doprava
V dolů	↑ od těla	< doleva

Obr. 82 Symboly pro zápis orientace dlaně (ORI)

vedle, podél sebe	☹ jedna ruka za druhou (blíže k tělu)	⊙ jedna ruka uvnitř druhé
— jedna ruka nad druhou	⋈ propojení rukou	✕ ruce ve vzájemném kontaktu

Obr. 83 Symboly pro zápis vzájemného uspořádání rukou (HA)

Při snaze začlenit notaci orálních komponentů do notačního systému Macurové bychom tedy měli podle mého názoru volit pro zápis právě symboly nebo ekvivalentní hlásky.⁶⁴ Zmíněné nevýhody zápisu ekvivalentními hláskami (především jejich nedostatek na pokrytí všech orálních komponentů/jejich dílčích složek) a zápisu symboly (především jejich problematické zpracování na počítači) by snad bylo možné eliminovat jejich vhodným výběrem a kombinací.

Nejprve bychom se tedy mohli pokusit pokrýt co nejvíce pohybů a pozic úst, jež jsou součástí orálního komponentu hláskami, které jsou bez problémů dostupné na klávesnici, a dále bychom řešili, jak označit ty orální komponenty/jejich dílčí složky, které žádnou ekvivalentní hlásku nemají.⁶⁵ Bez problémů můžeme zřejmě použít samohlásky („A“, „E“, „I“, „O“, „U“) pro označení různě otevřených úst.⁶⁶ Na analyzovaném

⁶⁴ Také užití alfanumerického kódu by snad mohlo být pro zápis vyhovující, nicméně se domnívám, že kódový zápis by byl o poznání složitější a hůře naučitelný (viz výše).

⁶⁵ Domnívám se, že v zápise je možné užít i hlásky, které jsou danému orálnímu komponentu/jeho dílčí složce jen podobné (např. „S“ pro orální komponent s vyceněnými zuby – viz výše obr. 1).

⁶⁶ Některé pozice úst (např. pozice odpovídající tvaru úst při artikulaci hlásky „E“) nebyly na analyzovaném materiálu zachyceny. Pro úplnost ale uvádím všechny samohlásky, protože různě otevřená

materiálu byly dále zaznamenány pozice úst podobné hláskám „B“ (nafouknuté tváře), „P“ (proražené rty), „V“ (zuby opřené o dolní ret), „M“ (sepjaté rty), „S“ (vyceněné zuby) a „Š“ (protažené rty a vypouštění vzduchu ven z úst).

Zvuk, který reprezentuje v české transkripci „Š“, je například v anglicky mluvících zemích zapisován jako „SH“ a v dalších jazycích může být zapisován také jinak. Vzhledem ke zvoleným kritériím notačního systému (výše) by tedy bylo třeba pozici úst, která odpovídá hlásce „Š“, označit jiným symbolem. Jako vhodné řešení se podle mého názoru nabízí využití Mezinárodní fonetické transkripce IPA (zde symbolu „ʃ“).⁶⁷ Transkripci IPA bychom dále mohli využít také pro orální komponent s jazykem prostrčeným mezi zuby, který je podobný artikulaci anglického „TH“ (tento by odpovídal symbolu „θ“).

Na základě konzultací s neslyšícími informanty⁶⁸ jsem zaznamenal ještě jeden pohyb úst, který může být součástí orálního komponentu. Je podobný artikulaci hlásky „L“ (jazyk zavádí o zadní stranu horních zubů při prudkém pohybu směrem dolů); „L“ by tedy bylo další hláskou, kterou bychom mohli v zápise využít.

Další orální komponenty zachycené na analyzovaném materiálu obsahovaly pohyby/pozice úst již bez zřejmé podobnosti s artikulací některé mluvené hlásky. Pro zápis těchto pohybů a pozic úst navrhuji využít různé symboly, které je možné psát na klávesnici bez použití dodatečných fontů.⁶⁹ Pro snazší zapamatování těchto symbolů bychom měli vybírat takové, jež by alespoň vzdáleně připomínaly podobu daného pohybu/dané pozice úst (např. pro vibrující rty by se mohl využít symbol „~“) nebo podobu jen určité části pohybu/pozice úst (např. pro svěšené koutky úst u semknutých rtů bychom mohli vyjít z podobnosti s opačně orientovanými lomítky „/\“ a pro zápis konkrétní strany úst/tváří se nabízí symbol „)“ a „(“), a dále takové, jejichž význam v zápise by byl odvozen od jejich významu „obecného“ (např. symbol „+“ pro větší míru protažení rtů dopředu nebo větší míru nafouknutí tváří a symbol „-“ pro vtažení rtů nebo tváří dovnitř úst).⁷⁰

ústa se podle mého názoru mohou při artikulaci orálního komponentu/jeho dílčí složky vyskytovat také v různých kombinacích například s jazykem.

⁶⁷ Použití IPA pro zápis orálních komponentů srov. Woll, 2001, s. 93, nebo Rainò, 2001, s. 43-47.

⁶⁸ Více o informantech a analyzovaném materiálu je uvedeno v části 5 Přehled orálních komponentů v českém znakovém jazyce.

⁶⁹ Většinu symbolů je možné zapisovat přímo klávesami, které jsou těmito symboly označeny. Pokud není daný symbol takto dostupný, lze ho zadat přes tzv. kód ASCII (stisknutím levé klávesy „alt“ a k tomu příslušnou kombinaci číslic na numerické klávesnici).

⁷⁰ Zda je větší/menší míra přisuzována protažení rtů nebo nafouknutí tváří, by bylo dáno hláskou, s níž je symbol „+“/„-“ užít (viz níže).

Užité symboly a ekvivalentní hlásky by se užívaly spíše ve vzájemné kombinaci než samostatně. K některé hlásce tak může být přidán například symbol doplňující informace, které jsou podstatné pro odlišení označovaného pohybu/označované pozice úst od pohybu/pozice úst, jenž se zapisuje pouze samotnou hláskou. Mimo již uvedené symboly můžeme například zahrnout symbol „>“ pro zaznamenání vyfukování vzduchu ven z úst, popř. „<“ pro zaznamenání vdechování vzduchu. Symbol označující pohyb vzduchu by pak mohl odlišit orální komponent s prudkým nafouknutím tváří a proražením rtů (označeným „B“) a orální komponent s pozvolným vypouštěním vzduchu z úst s nafouknutými tvářemi (označeným B>). Nebo symbol „x“ by k hlásce „B“ (tj. „Bx“) mohl být doplněn tehdy, pokud by orální komponent tvořili nafouklé tváře a semknuté rty, které by drželi vzduch uvnitř úst.

Návrh notačního systému pro orální komponenty českého znakového jazyka bude podle mého názoru vyžadovat jejich hlubší analýzu. Zde uvedené prostředky zápisu se však pro ilustraci alespoň pokusím aplikovat v zápise omezeného vzorku orálních komponentů prezentovaných ve výběrovém přehledu v následující kapitole (viz 5 Přehled orálních komponentů v českém znakovém jazyce).

Cílem užití jednotlivé hlásky/jednotlivého symbolu/popř. jedné jejich kombinace bude vždy zapsat jednu z dílčích sekvenčních složek orálního komponentu (těch složek, které se při artikulaci orálního komponentu řadí za sebe – viz 3.3.2 Členění orálního komponentu na menší jednotky).⁷¹ Jelikož součástí orálního komponentu může být více dílčích složek/segmentů a zápis jedné dílčí složky orálního komponentu většinou neobsahuje jen jedinou hlásku/jediný symbol, jež by tak určovaly hranice mezi jednotlivými dílčími složkami, bude nutné v zápise celého orálního komponentu oddělit po sobě jdoucí dílčí složky dalším dodatečným symbolem. Pro účely zkušebního zápisu bude k oddělení jednotlivých segmentů orálních komponentů užíváno symbolu „/“, který Beneš (2003) v modifikované verzi notačního systému Macurové (1996) vyhradil pro oddělení sekvencí pohybu (viz Okrouhlíková, 2008, s. 99).

⁷¹ Často se orální komponent může skládat samozřejmě pouze z jediné takové složky (v průběhu artikulace znaku ústa nemění svoje uspořádání).

5. PŘEHLED ORÁLNÍCH KOMPONENTŮ V ČESKÉM ZNAKOVÉM JAZYCE

V této části práce předkládám výběrový přehled orálních komponentů českého znakového jazyka a pokusím se v něm nastínit možné významy shromážděných orálních komponentů. Do tohoto přehledu byly vybrány jen ty orální komponenty, které se na získaném materiálu podařilo nejen zachytit, ale u nichž bylo možné z kontextu jejich užití v různých situacích a/nebo na základě konzultací s neslyšícími informanty⁷² určit alespoň přibližně jejich možný význam.

Pro účely excerpce orálních komponentů, byly vybrány materiály, na nichž byl zaznamenán vlastní projev neslyšících rodilých uživatelů českého znakového jazyka; snahou bylo vybírat texty, které nevznikly jako překlad z českého jazyka, aby bylo eliminováno riziko jeho vlivu na výsledný projev. Základ analyzovaných materiálů tak tvořilo 174 krátkých výpovědí, jež jsou součástí publikace *Specifické znaky* (Vysuček; Motejzík, 2003), diplomová práce *Specifické znaky* (Vysuček, 2009)⁷³ a 30 autorských příběhů, příp. rozhovorů z *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* (kol. aut., ve výrobě). Dále bylo využito 98 klipů získaných z materiálu *Základy společenské etikety pro neslyšící děti*, *výukových videomateriálů pro tlumočníky českého znakového jazyka* a okrajově dalších dostupných materiálů (viz také *Seznam a zdroje použitých obrazových materiálů*) s připravenými i nepřípravenými projevy, které nevznikaly pro potřeby této práce.

Na níže předloženém výběrovém přehledu orálních komponentů je u každého z nich uveden jeho zkušební zápis (viz 4.3 *Notační systém pro orální komponenty českého znakového jazyka*), pod ním slovní popis artikulace, obecný význam a poté konkrétní dílčí významy vycházející z kontextu situací, kde byl orální komponent užit. Na pravé straně nad každým výpisem jednotlivých orálních komponentů je umístěna také fotografie ilustrující nejčastější podobou daného orálního komponentu. Pro účely této ilustrace byly se souhlasem autora využity především fotografie orálních komponentů z diplomové práce *Specifické znaky* (Vysuček, 2009). Všechny uvedené příklady užití orálních komponentů jsou dostupné také ve formě videoklipů na CD přiloženém k této bakalářské práci.

⁷² Kromě Mgr. Radky Novákové (konzultantky této bakalářské práce) byly možné významy vybraných orálních komponentů konzultovány se sedmi dalšími neslyšícími uživateli českého znakového jazyka.

⁷³ U materiálů zaměřených na specifické znaky byl očekáván častý výskyt orálních komponentů, jelikož zde tvoří jejich povinnou součást (viz 3.1.1 *Orální komponent jako inherentní součást znaku*).

[θ] nebo [-θ]

*Špička jazyka je prostrčená mezi rty
(zachycena byla různá míra vystrčení jazyka).*

Obecný význam: „Málo“

Malé množství (viz obr. 85, 86), malá velikost
(viz obr. 87, 88), malá tloušťka (viz obr. 89, 90),
MALÁ vzdálenost (viz obr. 91, 92).

Obr. 84

Obr. 85 „MÁLO“ (kontext: jídlo na talíři)

Obr. 86 „MÁLO“ (kontext: jídlo v ledničce)

Obr. 87 „MALÁ VESNICE“

Obr. 88 „MALÉ DÍTĚ“

Obr. 89 „TENKÁ PLACATÁ TYČKA“

Obr. 90 „TENKÉ PROUŽKY NA HRUDI“

Obr. 91 „JÍT KRÁTKOU VZDÁLENOST/
KOUSÍČEK“

Obr. 92 „Krátká vzdálenost“ – umístění

[B/S/]

Během artikulace ústa mění svojí konfiguraci z nafouklých tváří do pozice s vyceněnými zuby a současným syčením

Obecný význam: „Mnoho“

Velké množství (viz obr. 94, 95, 96, 98),
velká velikost (viz obr. 97).

Obr. 93⁷⁴

Obr. 94 „Velké množství“ (kontext:
jídlo na hromadě)

Obr. 95 „Velké množství“ (kontext:
jídlo v ledničce)

⁷⁴ Ilustrační fotografie nejčastější podoby orálního komponentu dále všechny pochází z diplomové práce *Specifické znaky* (Vysuček, 2009) a nebudou již opatřeny číslem obrázku.

Obr. 96 „VLKÉ MNOŽSTVÍ ŠPERKŮ“

Obr. 97 „VELKÉ AKVÁRIUM“

Obr. 98 „VELKÉ MNOŽSTVÍ LIDÍ“

Obr. 99 „VELMI LEVNÉ“⁷⁵

[Bx]

Tváře jsou nafouklé, vzduch je držen uvnitř úst.

Obecný význam: Velký objem

Velká tloušťka/velký objem (viz obr. 100, 101)

Obr. 100 „TLUSTÁ BUNDA“

Obr. 101 „TLUSTÁ/OBJEMNÁ KNIHA“

⁷⁵ Zařazení tohoto užití do nějakého obecného významu nebylo možné, znak uvádím jako zvláštní případ výskytu tohoto orálního komponentu. Nicméně i zde může být patrná velikostní/množstevní složka významu.

[+B>]

Tváře jsou nafouklé, vzduch je vypouštěn ven z úst.

Obecný význam: Velká intenzita

Velká intenzita (viz obr. 102, 103, 104, 105).

Obr. 102 „JET VELMI DALEKO“

Obr. 103 „VELKÁ ZIMA“

Obr. 104 „SILNÁ SNĚHOVÁ VÁNICE“

Obr. 105 „VYSOCE POSTAVENÝ PRACOVNÍK“

[B>] nebo [B]>] nebo [B(>)]

Tváře jsou jen mírně nafouklé, vzduch je vypouštěn ven z úst.

Obecný význam: Trvání děje

Trvání nějaké činnosti/nějakého děje (viz obr. 106, 107, 108, 109).

Obr. 106 „JET AUTEM“

Obr. 107 „JET LODÍ“

Obr. 108 „DOCHÁZET NĚKAM“

Obr. 109 „VYRÁBĚT NĚCO“

[S]

*Koutky úst jsou rozevřené, zuby jsou vyceněné.
z úst.*

Obecný význam: Velká intenzita/náročnost

Velká rychlost/intenzita (viz obr. 110, 111,
112, 113), náročnost (viz obr. 114, 115).⁷⁶

Obr. 110 „BĚŽET RYCHLE“

Obr. 111 „RYCHLE/HODNĚ FOTIT“

⁷⁶ Při konzultacích s neslyšícími informanty jsem zaznamenal také užití tohoto orálního komponentu ve znacích označujících „blízkost v čase“ (např.: „V NEJBLIŽŠÍCH DNECH“, „NEDÁVNO“). Na analyzovaném materiálu jsem však tyto znaky nezachytil.

Obr. 112 „VELMI BOHATÝ“

Obr. 113 „VELMI DETAILNĚ“

Obr. 114 „PRŮBĚH NÁROČNÉHO OBDOBÍ“

Obr. 115 „VELKÁ NÁROČNOST“

6. ZÁVĚR

Tato bakalářská práce dokládá, že problematika orálních komponentů českého znakového jazyka je značně široká. Pokusil jsem se zde poukázat alespoň na některé dílčí oblasti této problematiky, na ty, které by mohly být předmětem dalšího zájmu lingvistiky českého znakového jazyka (např. klasifikace funkcí orálních komponentů, jejich role v gramatice, příp. lexikologii českého znakového jazyka, jejich možná slabičná struktura, možnost jejich rozkladu na fonémy aj.). Nepopírám zjevnou potřebu věnovat se jednotlivým problémům v patřičném rozsahu a hloubce samostatně, nicméně zrovna tak bude podle mého názoru nutné nahlížet na orální komponenty co možná nejkompaktněji (ve vztahu k dalším pohybům a pozicím úst, nemanuálnímu chování, příp. k celému znaku), a pochopit tak vzájemné souvislosti mezi danými oblastmi.

Domnívám se, že velmi cenné (a to samozřejmě nejen pro potřeby výzkumu orálních komponentů) by bylo vytvoření korpusu českého znakového jazyka, který by umožňoval (a) vyhledávat orální komponenty v různých situačních kontextech, a tím určit některé jejich významy, citové nebo stylové zabarvení, odlišnost užití orálních komponentů v různých skupinách uživatelů (podle věku, pohlaví, regionu aj.), ale také (b) určit, jaké pohyby/pozice úst se pojí s jakými pohyby/pozicemi popř. tvary ruky, a dále tak pomohl stanovit nejrůznější kritéria třídění orálních komponentů. Možností dalšího výzkumu v této oblasti je zkrátka celá řada.

Některé výstupy této práce (např. funkčnost navržené notace, definované významy a funkce orálních komponentů, popř. procesy jejich formování) bude zcela jistě třeba ověřit dalšími výzkumy/podrobnějšími rozbory většího vzorku orálních komponentů od většího množství různých respondentů.

Doufám, že prezentovaná práce bude pro tyto další výzkumy dobrým základem.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A ODBORNÝCH PRAMENŮ

PRIMÁRNÍ ZDROJE

- AJELLO R.; MAZZONI, L.; NICOLAI, F. Linguistic Gestures: Mouthing in Italian Sign Language (LIS). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 231-246.
- BERGMAN, B. Verbs and Adjectives: Some Morphological Processes in Swedish Language. In: KYLE, J.; WOLL, B. (eds.) *Language in Sign: An International Perspective on Sign Language*. London : Croom Helm, 1983.
- BERGMAN, B.; WALLIN, L. A Preliminary Analysis of Visual Mouth Segments in Swedish Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 51-66.
- BICKFORD, J. A; FRAYCHINEAUD, K. Mouth Morphemes in ASL: A Closer Look. In: DE QUADROS, R. M. (ed.) *Sign Languages: spinning and unraveling the past, present and future. TISLR9, forty five papers and three posters from the 9th. Theoretical Issues in Sign Language Research Conference, Florianopolis, Brazil, December 2006* [online]. Petrópolis, RJ : Editora Arara Azul, 2008, s. 32-47 [cit. 2011-04-21]. Dostupný z WWW:
<<http://www.editora-arara-azul.com.br/ebooks/catalogo/3.pdf>>.
- BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. Introduction. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 1-7.
- BRENNAN, M.; COLVILLE, M.D.; LAWSON, L.K; HUGHES, G. *Words in Hand: A Structural Analysis of the Signs of British Sign Language*. Edinburgh : BSL Project and Carlisle: British Deaf Association, 1984.
- COLVILLE, M. D. et al. *Edinburgh Non-Manual Coding System – Working paper I*. Edinburgh BSL Research project, Moray House College, 1984.
- COLVILLE, M. D. The Edinburgh Non-Manual Coding System (ENCS). In: TERVOORT, BERNARD T. (ed.) *Signs of life. Proceedings of the Second European Congress on Sign Language Research, Amsterdam July 14-18, 1985*. Amsterdam : University of Amsterdam, 1986.

- CRASBORN, O. et al. Frequency Distribution and Spreading Behavior of Different Types of Mouth Actions in Three Sign Languages. *Sign Language & Linguistics* 11:1. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2008, s. 45-67.
- ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. Praha : Karolinum, 2007.
- DEUCHAR, M. *British Sign Language*. London: Routledge & Kegan Paul, 1984.
- DUBĚDA, T. *Jazyky a jejich zvuky. Univerzálie a typologie ve fonetice a fonologii*. Praha : Karolinum, 2005.
- HANKE, T. HamNoSys – Representing Sign Language Data in Language Resources and Language Processing Contexts. In: STREITER, O., VETTORI, CH. (eds.) *LREC 2004, Workshop proceedings : Representation and processing of sign languages* [online]. Paris : ELRA, 2004, s. 1-6 [cit. 2011-06-27]. Dostupný na WWW: <http://dev.eurac.edu:8080/autoren/pubs/Proceedings_SignLangs.pdf>.
- HANKE, T. (ed.) Interface Definition [online]. ViSiCAST, February 2001; rev. 2002. [cit. 2011-06-20]. Dostupný na WWW: <http://www.visicast.cmp.uea.ac.uk/Papers/ViSiCAST_D5-1v017rev2.pdf>.
- HOHENBERGER, A.; HAPP, D. The Linguistics Primacy of Signs and Mouth Gestures over Mouthings: Evidence From Language Production in German Sign Language (DGS). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 153-189.
- HOLUBOVÁ, M. *Prostor v českém znakovém jazyce* [online]. 2006 [cit. 2010-09-15]. Dostupný z WWW: <<http://ruce.cz/clanky/42-prostor-v-ceskem-znakovem-jazyce>>.
- KARLÍK, P.; NEKULA, M.; PLESKALOVÁ, J. (ed.) *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha : Nakladatelství lidové noviny, 2002.
- KOMORNÁ, M. *Systém vzdělávání osob se sluchovým postižením v ČR a specifika vzdělávacích metod při výuce*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- KRISTOFFERSEN, J. H; NIEMELÄ, J. B. How to describe mouth patterns in the Danish Sign Language Dictionary. In: DE QUADROS, R. M. (ed.) *Sign Languages: spinning and unraveling the past, present and future. TISLR9, forty five papers and three posters*

- from the 9th. Theoretical Issues in Sign Language Research Conference, Florianopolis, Brazil, December 2006* [online]. Petrópolis, RJ : Editora Arara Azul, 2008, s.230-238 [cit. 2010-06-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.editora-arara-azul.com.br/ebooks/catalogo/20.pdf>>.
- KYLE, J.G.; WOLL, B. *Sign Language. The Study of Deaf People and Their Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- LIDDELL, S. K. *American Sign Language Syntax*. The Hague : Mouton, 1980.
- MACUROVÁ, A. Dějiny výzkumu znakového jazyka u nás a v zahraničí. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- MACUROVÁ, A. Jazyk a hluchota. *Slovo a slovesnost*, 2001, roč. 62, s. 92-104.
- MACUROVÁ, A. Jazyk v komunikaci neslyšících (Předběžné poznámky). *Slovo a slovesnost*, 1994, roč. 55, s. 121-132.
- MACUROVÁ, A. Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka. (Poznámky k diskuzi). *Speciální pedagogika*, 1996, roč. 6, č. 1, s. 5-19.
- MACUROVÁ, A.; HOMOLÁČOVÁ, I., PTÁČEK, V. Výzkum komunikace neslyšících: český znakový jazyk. *Speciální pedagogika*, 1997, roč. 7, č. 3, s. 1-15.
- MACUROVÁ, A.; NOVÁKOVÁ, R. Pohyby úst – orální a mluvní komponenty. In: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD]. [ve výrobě]. Praha : ÚČJTK, FF UK.
- MILLER, C. *Notationists of the world, unite! Paper presented at the 2nd Intersign Workshop Leiden, December. Manuscript, 1998.* [online] [cit. 2010-06-01]. Dostupný z WWW: <<http://www.sign-lang.uni-hamburg.de/intersign/workshop2/miller/miller.html>>.
- MILLER, C. Some Reflections on the Need for a Common Sign Notation. *Sign language and linguistics* 4: 1/2, 2001.
- MOTEJZÍKOVÁ, J. Poznáváme český znakový jazyk V. (Specifické znaky). *Speciální pedagogika*, 2003, roč. 13, č. 3, s. 218-226.
- MOTEJZÍKOVÁ, J. *Simultánnost v českém znakovém jazyce* [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2007.
- OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- PALKOVÁ, Z. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha : Karolinum, 1994.
- PFAU, R.; QUER, J. Nonmanuals: their grammatical and prosodic roles. In BRENTARI, D. (ed.) *Sign Languages*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010.

- RAINÒ, P. Mouthings and Mouth Gestures in Finnish Sign Language (FinSL). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 41-49.
- ŘÍHOVÁ, N. *Mluvní komponent ve znakových jazycích*. [Seminární práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2007.
- SCHERMER, T. M. *In Search of a Language. Influences of Spoken Dutch on Sign Language of the Netherlands*. Delft : Eburon, 1990.
- STOKOE, W. *Sign Language Structure: An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf*. Buffalo : NY, 1960.
- STOKOE, W. C.; CASTERLINE, D. C.; CRONEBERG, C. G. (eds.) *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles*. Silver Spring, MD : Linstok Pr., 1976.
- SUTTON-SPENCE, R.; DAY, L. Mouthings and Mouth Gestures in British Sign Language (BSL). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 69-85.
- VOGT-SVENDSEN, M. A Comparison of Mouth Gestures and Mouthings in Norwegian Sign Language (NSL). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 9-40.
- VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Bakalářská práce.] Praha : ÚČJTK, FF UK, 2003.
- VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- VYSUČEK, P.; MOTEJZÍKOVÁ, J. *Specifické znaky*. Praha : ÚČJTK, FF UK; Pevnost, 2003.
- WILBUR, R. B. Effects of Varying Rate of Signing on ASL Manual Signs and Nonmanual Markers. *Language and Speech*, 52. London : Kingston Press Services, 2009, s. 245-285.
- WILBUR, R. B. Phonological and Prosodic Layering of Nonmanuals in American Sign Language. In: EMMOREY, K.; LANE, H. (eds.) *The Signs of Language Revisited. An Anthology to Honor Ursula Bellugi and Edward Klima*. London : Lawrence Erlbaum Associations Publishers, 2000, s. 190-214.

- WILCOX, S.; ROSSINI, P.; ANTINORO PIZZUTO, E. Grammaticalization in sign languages. In BRENTARI, D. (ed.) *Sign Languages*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010.
- WOLL, B. et al. Do hands sign? Do mouths speak? In: DE QUADROS, R. M. (ed.) *Sign Languages: spinning and unraveling the past, present and future. TISLR9, forty five papers and three posters from the 9th. Theoretical Issues in Sign Language Research Conference, Florianopolis, Brazil, December 2006* [online]. Petrópolis, RJ : Editora Arara Azul, 2008, s. 662-669 [cit. 2011-02-23]. Dostupné na WWW: <<http://www.editora-arara-azul.com.br/ebooks/catalogo/46.pdf>>.
- WOLL, B. Linguistic Aspects. In: KYLE, J.; WOLL, B., DEUCHAR M. (eds.) *Perspectives on British sign language and deafness*. London : Croom Helm, 1981, s. 105-135.
- WOLL, B. The Sign That Dares to Speak Its Name: Echo Phonology in British Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 87-98.

SEKUNDÁRNÍ ZDROJE

- BAKER, A. *Crosslinguistic studies of morphology and syntax*. [Přednáška]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 15. - 19. 11. 2004.
- BAKER, CH.; PADDEN, C. *American Sign Language: A Look at its History, Structure, and Community*. Silver Spring, MD : TJ Publishers, 1978.
- BENEŠ, K. *Návrh notačního systému pro český znakový jazyk* (nepublikováno), 2003.
- COERTS, J. *What is the Linguistic Status of Non-Manual Features Accompanying Single Signs? Paper presented at the Mouthing Workshop Leiden*, 1998.
- DACHKOVSKY, S., SANDLER, W. Visual Intonation in the Prosody of a Sign Language. *Language and Speech*, 52. London : Kingston Press Services, 2009, s. 287–314.
- ENGBERG-PEDERSEN, E. Pragmatics of Non-Manual Behaviour in Danish Sign Language. In: EDMONDSON, W. H. (eds.) *SLR 87, Papers from the Fourth International Symposium on Sign Language Research*. Hamburg, 1990, s. 121 – 128.
- LAWSON, L. Multi-channel signs in British sign language. In KYLE, J. G.; WOLL, B. (eds.) *Language in sign: an international perspective on sign language*. London; Canberra : Croom Helm, 1983, s. 97–105.
- LIDDELL, S. K.; JOHNSON, R. E. American Sign Language: the Phonological Base. *Sign Language Studies* 64, Cambridge : Cambridge University Press, 1989, s. 195-277.

- PRILLWITZ, S. et al. *HamNoSys. Hamburg Notation System for Sign Language. An introduction*. Hamburg : Zentrum für deutsche Gebärdensprache, 1987.
- PRILLWITZ, S.; ZIENERT, H. Hamburg Notation System for Sign Language: Development of a sign writing with computer application. In: PRILLWITZ, S.; VOLLHABER, T. (eds.) *Current trends in European Sign Language Research. Proceedings of the 3rd European Congress on Sign Language Research*. Hamburg, July 26-29, 1989. Hamburg : Signum, 1990, s. 355-379.
- SANDLER, W. On the Complementarity of Signed and Spoken Languages. In: LEVY, Y.; SCHAEFFER, J. (eds.) *Language competence across populations*. Mahweh NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2003, s. 383-409.
- SANDLER, W. *Phonological Representation of the Sign : Linearity and nonlinearity in American Sign Language*. Dordrecht : Foris, 1989.
- SUTTON, V. *SignWriting for everyday use*. Boston, Massachusetts : The Sutton Movement Writing Press, 1981.
- SUTTON, V. *Sutton Movement Shorthand: A quick, visual, easy-to-learn method of recording dance movement*. Irvine, California : Movement Shorthand Society, 1973.
- VOGT-SVENDSEN, M. Mouth Position and Mouth Movement in Norwegian Sign Language. *Sign Language Studies*, 33, 1981, s. 363-376.
- VOGT-SVENDSEN, M. Positions and Movements of the Mouth in Norwegian Sign Language (NSL). In: KYLE, J.; WOLL, B. (eds.) *Language in Sign*. London : Croom Helm, 1983, s. 85-96.
- WILBUR, R. B. Why Syllables? What the Notion Means for ASL Research. In: FISCHER, S. D.; SIPLE, P. (eds.) *Theoretical Issues in Sign Language Research*. Chicago IL : University Press of Chicago, 1990, vol. 1, s. 81-108.

SEZNAM A ZDROJE POUŽITÝCH OBRAZOVÝCH MATERIÁLŮ

- OBR. 1: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 2: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 3: BERGMAN, B.; WALLIN, L. A Preliminary Analysis of Visual Mouth Segments in Swedish Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 51-66.
- OBR. 4: Motejzíková, J. *Raná komunikace v neslyšící rodině (Raná komunikace s neslyšícím dítětem)* [DVD]. Praha : FRPSP, 2007.
- OBR. 5: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 6: VYSUČEK, P.; MOTEJZÍKOVÁ, J. *Specifické znaky* [CD]. Praha : ÚČJTK, FF UK; Pevnost, 2003.
- OBR. 7: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 8: Kol. aut. *Základy společenské etikety pro neslyšící děti* [CD]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2010.
- OBR. 9: Archiv ÚČJTK, FF UK.
- OBR. 10: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 11: VYSUČEK, P.; MOTEJZÍKOVÁ, J. *Specifické znaky* [CD]. Praha: ÚČJTK, FF UK; Pevnost, 2003.
- OBR. 12: VYSUČEK, P.; MOTEJZÍKOVÁ, J. *Specifické znaky* [CD]. Praha: ÚČJTK, FF UK; Pevnost, 2003.
- OBR. 13: VYSUČEK, P.; MOTEJZÍKOVÁ, J. *Specifické znaky* [CD]. Praha: ÚČJTK, FF UK; Pevnost, 2003.
- OBR. 14: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 15: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 16: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 17: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.

- OBR. 18: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 19: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 20: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 21: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 22: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 23: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 24: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 25: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 26: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká
komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 27: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 28: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 29: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 30: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 31: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 32: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 33: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 34: Archiv Jiřího Procházky.
- OBR. 35: Archiv Jiřího Procházky.

- OBR. 36: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 37: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 38: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 39: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 40: Kol. aut. *Základy společenské etikety pro neslyšící děti* [CD]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2010.
- OBR. 41: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 42: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 43: Archiv ÚČJTK, FF UK.
- OBR. 44: WOLL, B. The Sign That Dares to Speak Its Name: Echo Phonology in British Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 87-98.
- OBR. 45: WOLL, B. The Sign That Dares to Speak Its Name: Echo Phonology in British Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 87-98.
- OBR. 46: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 47: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 48: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 49: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 50: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 51: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 52: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.

- OBR. 53: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 54: WOLL, B. The Sign That Dares to Speak Its Name: Echo Phonology in British Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 87-98.
- OBR. 55: BERGMAN, B.; WALLIN, L. A Preliminary Analysis of Visual Mouth Segments in Swedish Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 51-66.
- OBR. 56: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 57: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 58: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD]. [ve výrobě].
- OBR. 59: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD]. [ve výrobě].
- OBR. 60: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 61: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 62: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 63: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 64: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 65: HANKE, T. HamNoSys – Representing Sign Language Data in Language Resources and Language Processing Contexts. In: STREITER, O., VETTORI, CH. (eds.) *LREC 2004, Workshop proceedings : Representation and processing of sign languages* [online]. Paris : ELRA, 2004, s. 1-6 [cit. 2011-06-27]. Dostupný na WWW: <http://dev.eurac.edu:8080/autoren/pubs/Proceedings_SignLangs.pdf>.

- OBR. 66: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 67: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 68: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 69: KRISTOFFERSEN, J. H; NIEMELÄ, J. B. How to describe mouth patterns in the Danish Sign Language Dictionary. In: DE QUADROS, R. M. (ed.) *Sign Languages: spinning and unraveling the past, present and future. TISLR9, forty five papers and three posters from the 9th. Theoretical Issues in Sign Language Research Conference, Florianopolis, Brazil, December 2006* [online]. Petrópolis, RJ : Editora Arara Azul, 2008, s.230-238 [cit. 2010-06-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.editora-arara-azul.com.br/ebooks/catalogo/20.pdf>>.
- OBR. 70: KRISTOFFERSEN, J. H; NIEMELÄ, J. B. How to describe mouth patterns in the Danish Sign Language Dictionary. In: DE QUADROS, R. M. (ed.) *Sign Languages: spinning and unraveling the past, present and future. TISLR9, forty five papers and three posters from the 9th. Theoretical Issues in Sign Language Research Conference, Florianopolis, Brazil, December 2006* [online]. Petrópolis, RJ : Editora Arara Azul, 2008, s.230-238 [cit. 2010-06-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.editora-arara-azul.com.br/ebooks/catalogo/20.pdf>>.
- OBR. 71: SUTTON-SPENCE, R.; DAY, L. Mouthings and Mouth Gestures in British Sign Language (BSL). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 69-85.
- OBR. 72: SUTTON-SPENCE, R.; DAY, L. Mouthings and Mouth Gestures in British Sign Language (BSL). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 69-85.
- OBR. 73: VOGT-SVENDSEN, M. A Comparison of Mouth Gestures and Mouthings in Norwegian Sign Language (NSL). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 9-40.

- OBR. 74: VOGT-SVENDSEN, M. A Comparison of Mouth Gestures and Mouthings in Norwegian Sign Language (NSL). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 9-40.
- OBR. 75: AJELLO R.; MAZZONI, L.; NICOLAI, F. Linguistic Gestures: Mouthing in Italian Sign Language (LIS). In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 231-246.
- OBR. 76: BERGMAN, B.; WALLIN, L. A Preliminary Analysis of Visual Mouth Segments in Swedish Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 51-66.
- OBR. 77: BERGMAN, B.; WALLIN, L. A Preliminary Analysis of Visual Mouth Segments in Swedish Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 51-66.
- OBR. 78: BERGMAN, B.; WALLIN, L. A Preliminary Analysis of Visual Mouth Segments in Swedish Sign Language. In: BOYES BRAEM, P.; SUTTON-SPENCE, R. (eds.) *The Hands Are The Head of The Mouth: The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : University of Hamburg, Signum-Verlag, 2001, vol. 39, s. 51-66.
- OBR. 79: MACUROVÁ, A. Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka. (Poznámky k diskuzi). *Speciální pedagogika*, 1996, roč. 6, č. 1, s. 5-19.
- OBR. 80: OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 81: MACUROVÁ, A. Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka. (Poznámky k diskuzi). *Speciální pedagogika*, 1996, roč. 6, č. 1, s. 5-19.
- OBR. 82: MACUROVÁ, A. Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka. (Poznámky k diskuzi). *Speciální pedagogika*, 1996, roč. 6, č. 1, s. 5-19.
- OBR. 83: MACUROVÁ, A. Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka. (Poznámky k diskuzi). *Speciální pedagogika*, 1996, roč. 6, č. 1, s. 5-19.
- OBR. 84: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk [DVD]*. [ve výrobě].

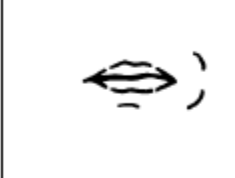
- OBR. 85: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 86: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 87: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 88: ŠŮCHOVÁ, L.; NOVÁKOVÁ, R. *Slovosled a střídání rolí v českém znakovém jazyce - praktická cvičení* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 89: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 90: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 91: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 92: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 93: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 2009.
- OBR. 94: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 95: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 96: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 97: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 98: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 99: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 100: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 101: MOTEJZÍKOVÁ, J. *Simultánnost v českém znakovém jazyce* [Diplomová práce].
Praha : ÚČJTK, FF UK, 2007.

- OBR. 102: Archiv ÚČJTK, FF UK.
- OBR. 103: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 104: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 105: VYSUČEK, P. *Specifické znaky v českém znakovém jazyce* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 106: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 107: Archiv ÚČJTK, FF UK.
- OBR. 108: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 109: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 110: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 111: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 112: VYSUČEK P.; MOTEJZÍKOVÁ, J. *Specifické znaky* [CD]. Praha : ÚČJTK, FF UK;
Pevnost, 2003.
- OBR. 113: ŠŮCHOVÁ, L.; NOVÁKOVÁ, R. *Slovosled a střídání rolí v českém znakovém jazyce - praktická cvičení* [DVD]. Praha : Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- OBR. 114: Kol. aut. *Multimediální cvičebnice pro kurz Český znakový jazyk* [DVD].
[ve výrobě].
- OBR. 115: VYSUČEK, P. *Specifické znaky*. [Diplomová práce]. Praha : ÚČJTK, FF UK, 20

PŘÍLOHY

Příloha 1

Kompletní rejstřík orálních komponentů (Hanke et al., 2002)

	C01	cheeks puffed	(static)
	C02	cheeks and upper and lower lip areas puffed	(static)
	C03	cheeks puffed gradually	(dynamic)
	C04(C)	one cheek puffed	(static)

	C05(C)	<p>one cheek puffed; blow out air briefly at corner of one's mouth</p>	(dynamic)
	C06(C)	<p>one cheek puffed; blow out air briefly at corner of one's mouth when touching cheek with index finger</p>	(dynamic)
	C07	cheeks sucked in, without sucking in air	(static)
	C08	cheeks sucked in, sucking in air through slightly open lips	(dynamic)
	C09(C)	tongue pushed into cheek (visible from outside)	(static)
	C10(C)	tongue pushed into cheek several times (visible from outside)	(dynamic)

	C11(C)	<p>one cheek puffed; blow out air briefly at corner of one's mouth several times</p>	(dynamic)
	C12	lips closed, tongue pushed behind bottom lip/chin (visible from outside)	(static)
	C13	<p>cheeks slightly sucked in, lower jaw pulled down, lips closed; air pressed towards lips (but lips remains closed) several times</p>	(dynamic)
	D01	<p>lips open and stretched, teeth closed and visible approximate mouth picture: s</p>	(static)
	D02	<p>upper teeth on lower lip approximate mouth picture: f</p>	(static)
	D03	<p>mouth slightly open; close mouth with upper teeth on lower lip approximate mouth picture: Ef</p>	(dynamic)

	D04	<p>mouth wide open; close mouth with upper teeth onto lower lip approximate mouth picture: af</p>	(dynamic)
	D05	lips slightly open, clatter teeth	(dynamic)
	D06	clattering teeth with raised upper lip (upper teeth visible)	(dynamic)
	D07	<p>mouth wide open; close mouth with lips not visible („biting“) approximate mouth picture: am</p>	(dynamic)
	D08	<p>mouth wide open; close mouth with lips stretched and teeth visible (“biting”)</p>	(dynamic)
	D09	<p>upper teeth on lower lip; open mouth; closing movement to slightly open mouth with tongue behind upper teeth approximate mouth picture: fan</p>	(dynamic)

	J01	lower jaw moves right and left several times, mouth remains closed	(dynamic)
	J02	lower jaw moves up and down several times (chewing movement), mouth remains closed	(dynamic)
	J03	mouth open, lower jaw moves forward, teeth visible	(static)
	J04	mouth open, lower jaw moves up and down ("gagaga" articulation at the pharynx) approximate mouth picture: gagaga	(dynamic)

	L01	lips puckered, air escapes through small opening, teeth closed approximate mouth picture: S	(static)
	L02	lips vibrate continuously	(dynamic)
	L03	lips vibrate briefly	(dynamic)
	L04	lips pursed	(static)
	L05	lips rounded and open (open "o") approximate mouth picture: O	(static)
	L06	lips rounded, tense and slightly open (closed "o") approximate mouth picture: o	(static)
	L07	mouth wide open approximate mouth picture: a	(static)
	L08	lips closed and tense, cheeks puffed slightly; open mouth widely; close mouth with lips not visible approximate mouth picture: bO:m	(dynamic)

	L09	lips closed and tense; open mouth; close mouth with lips not visible (tense) approximate mouth picture: bEm	(dynamic)
	L10	lips closed and tense, cheeks puffed slightly; open mouth approximate mouth picture: bO	(dynamic)
	L11	lips closed; open mouth with tongue stretched (tongue touches lower lip) approximate mouth picture: bE:	(dynamic)
	L12	lips closed; open mouth slightly approximate mouth picture: be:	(dynamic)
	L13	lips closed; open mouth slightly with lips stretched and teeth visible and almost closed approximate mouth picture: bi:	(dynamic)
	L14	lips closed and tense; lips puckered forward with small opening through which air is pushed, teeth onto each other approximate mouth picture: pS	(dynamic)
	L15	lips closed and tense; open mouth with lips stretched and teeth closed approximate mouth picture: ps	(dynamic)

	L16	lips closed and tense; open mouth with upper teeth on lower lip, with sudden release of air approximate mouth picture: pf	(dynamic)
	L17	lips closed and tense; suddenly blow out air briefly through small opening once approximate mouth picture: p	(dynamic)
	L18	lips closed and tense; suddenly blow out air briefly through small opening, several times approximate mouth picture: p p p	(dynamic)
	L19	blow out air continuously through rounded lips, cheeks not puffed	(static)
	L20	blow out air continuously through rounded lips, cheeks puffed	(dynamic)
	L21	blow out air briefly through rounded lips, cheeks not puffed	(static)

	L22	blow out air briefly through rounded lips, cheeks puffed	(dynamic)
	L23	lips closed and not visible, without teaking in breathlips closed and not visible, without teaking in breath	(static)
	L24	quickly drawing; lips closed and not visible	(dynamic)
	L25	open and close mouth several times quickly; lips not visible	(dynamic)
	L26(C)	one side of upper lip raised	(static)
	L27	mouth slightly open; tongue moves to the upper lip; close mouth with lips closed and not visible approximate mouth picture: Elm	(dynamic)
	L28	tongue on upper lip; close mouth with lips closed and not visible approximate mouth picture: lm / lEm	(dynamic)
	L29	lips closed and not visible, corners of mouth curved down	(static)

	L22	blow out air briefly through rounded lips, cheeks puffed	(dynamic)
	L23	lips closed and not visible, without teaking in breathlips closed and not visible, without teaking in breath	(static)
	L24	quickly drawing; lips closed and not visible	(dynamic)
	L25	open and close mouth several times quickly; lips not visible	(dynamic)
	L26(C)	one side of upper lip raised	(static)
	L27	mouth slightly open; tongue moves to the upper lip; close mouth with lips closed and not visible approximate mouth picture: Elm	(dynamic)
	L28	tongue on upper lip; close mouth with lips closed and not visible approximate mouth picture: lm / lEm	(dynamic)
	L29	lips closed and not visible, corners of mouth curved down	(static)

	L30	lips pursed, curved down	(static)
	L31	lips closed, corners of the mouth curved down	(static)
	L32	slightly open mouth; blow out air through slightly open lips which vibrate at the beginning	(dynamic)
	L33	mouth slightly open; close mouth and articulate "sh", but with teeth visible approximate mouth picture: ES	(dynamic)
	L34	lips closed and stretched strongly	(static)
	L35	blow out air through slightly open lips	(static)
	T01	mouth open, tip of tongue touches upper lip approximate mouth picture: 1	(static)
	T02	lips slightly open; tip of tongue protruding	(static)
	T03	mouth slightly open, tip of tongue (briefly) touches upper lip several times	(dynamic)
	T04	mouth close; open mouth briefly to stick out tongue briefly	(dynamic)

	T05	open mouth, tongue touches lower lip approximate mouth picture: E	(static)
	T06	mouth open, tongue protrudes briefly several times	(dynamic)
	T07	mouth open, tongue on upper lip; move tongue to “normal/neutral” position; repeated several times approximate mouth picture: lalala	(dynamic)
	T08	mouth open; tongue moves to upper lip; mouth closes slightly, teeth visible and touching, lips apart; repeated several times approximate mouth picture: alsalsals	(dynamic)
	T09(C)	mouth wide open; tongue moves to the upper lip (optional to one corner of the mouth); mouth closes slightly, teeth visible and touching, lips apart approximate mouth picture: als	(dynamic)
	T10	open mouth, tongue on upper lip; move tongue to “normal/neutral” position; close mouth with upper teeth on lower lip approximate mouth picture: lEf	(dynamic)

	T11	<p>mouth open, tongue on upper lip;</p> <p>move tongue to "normal/neutral" position, mouth more open;</p> <p>close mouth with upper teeth on lower lip</p> <p>approximate mouth picture: laf</p>	(dynamic)
	T12(C)	tip of tongue touches one corner of the mouth	(static)
	T13	mouth slightly open, tip of tongue behind lower teeth, rest of tongue pushed forward	(static)
	T14	mouth slightly open, tip of tongue protruding and moves fast left and right	(dynamic)
	T15	mouth open, tongue makes horizontal circular movement	(dynamic)
	T16	lips pursed with tip of tongue protruding	(static)
	T17	mouth open, tongue protrudes briefly	(dynamic)